

עצם הלך מחשבתו של נמירובר מתבלטת בעיקר במחקרו הראשון „על יחסי הבחירה החפשית, המצפון השכר ועונש“¹⁵) גישתו היא גנטית-אמפירית. גם כאן עומד הוא תחת השפעתם של לזרוס ושטינצל. למרות שבמחשבה המודרנית היום אין הגישה הנסיונית משמשת עוד בקודת מרכז בחקר התופעה, בעיקר בנושא מסובך כ„הבחירה החפשית“, בכל זאת ערך רב לו להחומר ולגישה שלו על אף שנויי הערכין שבפילוסופיה החדשה. למרות התרכזותו על „הפרט“, מראה נ. ידיעה רבה באינטואיציה של „הכלל“. הנחתו היא שהבחירה נובעת ממצפון אחריותו ומעשיו של האדם. אחרי שהמחבר מנתח כל השיטות שהובעו בענין זה, החל משיטת הבחירה האנדטר-מיניסטית ועד לדטרמיניזם הפסיכולוגי ואחריו המיניסטי, סובר נ. ש„הבחירה נובעת ממקור האחריות“. הוא מבסס את סברתו על העובדה הפסיכולוגית שאין האדם יכול לקבל הסיבות הפנימיות של מעשיו, ואשר לכן נוטה מצפוננו הבריא של האדם הנורמלי לקבל את רעיון הבחירה החפשית. ויש שהאדם מקשר רעיון זה עם השיטה שהרצון משועבד לכוח חיצוני, דבר שמחזק את „האמונה בידעה מראש האלוקית. (ע' 49).

לאמיתו של דבר יש כאן מעין רציונליזציה של בעית „הידעה והבחירה“, עליה דן הרמב"ם בס' „המורה“, (חלק שלישי, בפרק ט"ז—כ"א), ובעל „העקרים (מאמר רביעי, בפרקי יא—יב).

מתוך הנחתו זו שאחריותו של האדם היא הגורם העיקרי להבנת הבחירה האנושית, מונה נ. וממין כל אותן הצורות בהן מופיע מושג האחריות, ואשר נרשמות על ידי המדע הנסיוני של הרצון. המחבר מראה על הקשר האורגני בין „הבחירה“ וה„שכר ועונש“, שגם כן משתקפים על ידי היחס שביניהם לבין החובה והאשמה. לדברי נמירובר מתעסקים אנו בעיקר עם „הרע“ ומניחים „הטוב“ בקרן זווית גם בעיון, גם במעשה. „כמו שאנו מוצאים רק שיטות מעטות בנוגע להשכר, כמו כן השכר גופא בהשוואה לעונש הרע כמעט שאין מערכין לו ערן כלל. אפילו השכר הפנימי, ספוקו הרוחני העצמי של האדם, מתבלטים במדה פחותה יותר מאשר מתבלטת החרטה“. עקבות תופעה זו ניכרים בספרות. תוצאות הרע מובלטות באור יותר בהיר מאשר תוצאות הטוב. ענשי החטאים „בגיהנם“ מתוארים אפילו על ידי דנטה (ב„דייונה קומדיה“) בגוונים שונים יותר מהאשר הפרדסני (כלומר „גן עדן“ הצדיקים). גם בספרות היונית וגם באגדות הקדושים להיסורין של החוטא מקום יותר רחב מאשר הקדישו לערך ויתרון הטוב והצדק. כל זה מראה על ההזנחה ועל ההתחשבות המינימלית עם „הטוב“. (ע' 59)¹⁶.

15) ע' לעיל בהערה 12. וע"ע „סיני“, ס' היובל לד"ר י. נ. נמירובר, כרך ד', בוקרשט תרצ"ב.

16) לדעתי התכוון המחבר לומר ספרויות העמים, כי בהטפות העברית התורנית

פרק יפה ומעניין על תולדות החסידות והשפעתה על החיים וההוי היהודיים בעיירות שבמזרח אירופה. נתן לנו נמירובר בספרו „חסידות וצדיקים“¹⁷). ספרו זה מכיל מאמרים ושיחות עיוניות, ספורים וציורים מחיי החסידים. המחבר קורא לעצמו „מי שהיה חסיד“, ומעורב בחיי החסידים ומכיר בטיבם ובהליכותיהם. כוונתו בעיקר ל„גירסא דינקותא“ שלו וראשית יניקתו החסידית¹⁸). נמירובר מרגיש בשירת-החיים של תנועה המונית זו אשר האמונה והבטחון גשרה וקשרה אותם בצוותא חדא קשר דתי-חברתי אמיץ. נתוחו של המחבר הוא פסיכולוגי. „בשדות-בר החסידות יכולה הספרות למצוא פנינים יקרות חבויים מתחת לעפר הבערות ויכולה היא להדור למעמקי נפשו של האדם“. ואמנם ידעו יחידי הסגולה שבסופרינו כי, ל. פרץ, י. שטיינברג, הורדצקי ועוד, לדלות מפניני פו אלו ולשבצן ביצירותיהם שכולן אומרות שירה ותפארת להרומנטיקה שבחסידות. נ. אסף סידרת ספורים חסידיים, שבכל אחד מהם יש מן המוסר והנעלה. ב„המצוה הכי גדולה“, הורם על נס ערכו המוסרי והאהבה של האדם יציר כפיו של הבורא. — „בכדי להגיש עזרה לסובל, אומר החסיד שבסיפור, מוכן ומזומן אני לקבל עלי אלף שנים של יסורי הגיהנום...“ ואהבת ישראל — מה רב ערכה בתורת החסידות... מכיר החסיד, באהבה בלי מצרים, בהקרבה עצמית לטובת הזולת, והתקרבותו אל ה' — מקור החסד והטוב. קיום המצוות היא התכלית הסופית של למוד התורה. מתוך „הזדהות שלמה עם מצוות ה' מתוך אהבה והתלהבות ומסירות נפש, יתרומם החסיד באמונתו הפנה עד להזדככות החומר והעלאה עצמית לרוחניות נעלה, להידמות עם יוצרו על ידי קדושת החיים. ואמנם התנועה הזאת החזירה את אמונת ההמון למקומה האיתן, וגירשה בכוח הבטחון החי את היאוש והספקות מלבו של היהודי הסובל“¹⁹).

בספרו זה עומד נ. על רעיון „השמחה“ המקיפה את אופק חיי החסיד. „דתיות מתוך שמחה“ בחינת „וגילו ברעדה“, שמחה עילאית זו הועלתה בחסידות לחלק מהפולחן הדתי.

נ. מבליט את קשריו האדוקים ואהדתו אל תנועת חיים זו שרבים לא הבינוה ואף היו בעוכריה. „החסידים מהווים ארגון חיים, חדורים מעין שותפות

ובעיקר בספרות החסידות מקום חשוב נקבע לו להטוב ולשכר תוצאות, וכבר עמדו על זה סניגורי אומתנו החסידים והפרשנים גם כשמצאו בתורה שמספר הקללות

בתוכה עולה על מנין הברכות, וגדולים ייסורים של אהבה. Chassidismus und Zaddikismus, Bukarest 1913. Anhang-Chassidim-ghetto.

18) תמיהני על ההסטוריון ש. דובנוב הי"ד שלפיו „נמנה נמירובר בין אלו הרבים שנכנסו לפרדס החסידות... ושיצאו בשלום“. עד כמה מגיעה מדת שלום זו במסקנותיו של נ. ישיב נא הקורא בעצמו.

19) מתוך חבורו „החסידות ברומניה“, בכת"י.

עצם הלך מחשבתו של נמירובר מתבלטת בעיקר במחקרו הראשון „על יחסי הבחירה החפשית, המצפון, השכר ועונש“¹⁵) גישתו היא גנטית-אמפירית. גם כאן עומד הוא תחת השפעתם של לזרוס ושטינטל. למרות שבמחשבה המודרנית היום אין הגישה הנסיונית משמשת עוד בקורת מרכז בחקר התופעה, בעיקר בנושא מסובך כ„הבחירה החפשית“, בכל זאת ערך רב לו להחומר ולגישה שלו על אף שנויי הערכין שבפילוסופיה החדשה. למרות התרכזותו על „הפרט“, מראה נ. ידיעה רבה באינטואיציה ש„הכלל“, הנחתו היא שהבחירה נובעת ממצפון אחריותו ומעשיו של האדם. אחרי שהמחבר מנתח כל השיטות שהובעו בענין זה, החל משיטת הבחירה האנדטר-מיניסטית ועד לדטרמיניזם הפסיכולוגי ואחריו המיניסט, סובר נ. ש„הבחירה נובעת ממקור האחריות“. הוא מבסס את סברתו על העובדה הפסיכולוגית שאין האדם יכול לקבל הסיבות הפנימיות של מעשיו, ואשר לכן נוטה מצפוננו הבריא של האדם הנורמלי לקבל את רעיון הבחירה החפשית. ויש שהאדם מקשר רעיון זה עם השיטה שהרצון משועבד לכוח חיצוני, דבר שמחזק את „האמונה בידעיה מראש האלוקית. (ע' 49).

לאמיתו של דבר יש כאן מעין רציונליזציה של בעית „הידיעה והבחירה“, עליה דן הרמב"ם בס' „המורה“, (חלק שלישי, בפרק ט"ז—כ"א), ובעל „העקרים (מאמר רביעי, בפרקי יא—יב).

מתוך הנחתו זו שאחריותו של האדם היא הגורם העיקרי להבנת הבחירה האנושית, מונה נ. וממין כל אותן הצורות בהן מופיע מושג האחריות, ואשר נרשמות על ידי המדע הנסיוני של הרצון. המחבר מראה על הקשר האורגני בין „הבחירה“ וה„שכר ועונש“, שגם כן משתקפים על ידי היחס שביניהם לבין החובה והאשמה. לדברי נמירובר מתעסקים אנו בעיקר עם „הרע“ ומניחים „הטוב“ בקרן זווית גם בעיון, גם במעשה. „כמו שאנו מוצאים רק שיטות מעטות בנוגע להשכר, כמו כן השכר גופא בהשוואה לעונש הרע כמעט שאין מערכין לו ערן כלל. אפילו השכר הפנימי, ספוקו הרוחני העצמי של האדם, מתבלטים במדה פחותה יותר מאשר מתבלטת החרטה“. עקבות תופעה זו ניכרים בספרות. תוצאות הרע מובלטות באור יותר בהיר מאשר תוצאות הטוב. ענשי החטאים „בגיהנם“ מתוארים אפילו על ידי דנטה (ב„דייונה קומדיה“) בגוונים שונים יותר מהאופר הפרדסני (כלומר „גן עדן“ הצדיקים). גם בספרות היוונית וגם באגדות הקדיוני להיסורין של החוטא מקום יותר רחב מאשר הקדישו לערך ויתרון הטוב והצדק. כל זה מראה על ההזנחה ועל ההתחשבות המינימלית עם „הטוב“. (ע' 59)¹⁶.

15) ע' לעיל בהערה 12. וע"ע „סיני“, ס' היובל לד"ר י. נ. נמירובר, כרך ד', בוקרשט תרצ"ב.

16) לדעתי התכוון המחבר ליתר ספרויות העמים, כי בהספרות העברית התורנית

פרק יפה ומעניין על תולדות החסידות והשפעתה על החיים וההוי היהודיים בעיירות שבמזרח אירופה. נתן לנו נמירובר בספרו „חסידות וצדיקים“¹⁷). ספרו זה מכיל מאמרים ושיחות עיוניות, ספורים וציורים מחיי החסידים. המחבר קורא לעצמו „מי שהיה חסיד“, ומעורב בחיי החסידים ומכיר בטיבם ובהליכותיהם. כוונתו בעיקר ל„גירסא דינקותא“ שלו וראשית יניקתו החסידית¹⁸). נמירובר מרגיש בשירת-החיים של תנועה המונית זו אשר האמונה והבטחון גשרה וקשרה אותם בצוותא חדא קשר דתי-חברתי אמיץ. נתוחו של המחבר הוא פסיכולוגי „בשדות-בר החסידות יכולה הספרות למצוא פנינים יקרות חבויות מתחת לעפר הבערות ויכולה היא להודיר למעמקי נפשו של האדם“. ואמנם ידעו יחידי הסגולה שבסופרינו כי. ל. פרק, י. שטיינברג, הורדצקי ועוד, לדלות מפניני פו אלו ולשבצן ביצירותיהם שכולן אומרות שירה ותפארת להרומנטיקה שבחסידות. נ. אסף סידרת ספורים חסידיים, שבכל אחד מהם יש מן המוסר והנעלה. ב„המצוה הכי גדולה“, הורם על נס ערכו המוסרי והאהבה של האדם יציר כפיו של הבורא. — „בכדי להגיש עזרה לסובל, אומר החסיד שבסיפור, מוכן ומזומן אני לקבל עלי אלף שנים של יסורי הגיהנום...“. ואהבת ישראל — מה רב ערכה בתורת החסידות... מכיר החסיד, באהבה בלי מצרים, בהקרבה עצמית לטובת הזולת, והתקרבותו אל ה' — מקור החסד והטוב. קיום המצוות היא התכלית הסופית של למוד התורה. מתוך „הזדהות שלמה עם מצוות ה' מתוך אהבה והתלהבות ומסירות נפש, יתרומם החסיד באמונתו הפנה עד להזדככות החומר והעלאה עצמית לרוחניות נעלה, להידמות עם יוצרו על ידי קדושת החיים. ואמנם התנועה הזאת החזירה את אמונת ההמון למקומה האיתן, וגירשה בכוח הבטחון החי את היאוש והספקות מלבו של היהודי הסובל“¹⁹).

בספרו זה עומד נ. על רעיון „השמחה“ המקיפה את אופק חיי החסיד. „דתיות מתוך שמחה“ בחינת „וגילו ברעדה“, שמחה עילאית זו הועלתה בחסידות לחלק מהפולחן הדתי.

נ. מבליט את קשריו האדוקים ואהדתו אל תנועת חיים זו שרבים לא הבינוה ואף היו בעוכריה. „החסידים מהווים ארגון חיים, חדורים מעין שותפות

ובעיקר בספרות החסידות מקום חשוב נקבע לו להטוב ולשכר תוצאות, וכבר עמדו על זה סניגורי אומתנו החסידים והפרשנים גם כשמצאו בתורה שמספר הקללות

בתוכחה עולה על מנין הברכות, וגדולים ייסורים של אהבה. Chassidismus und Zaddikismus, Bukarest 1913. Anhang-Chassidim-ghetto.

18) תמיהני על ההסטוריון ש. דובנוב הי"ד שלפני „נמנה נמירובר בין אלו הרבים שנכנסו לפרדס החסידות... ושיצאו בשלום“. עד כמה מגיעה מדת שלום זו במסקנותיו של נ. ישיב נא הקורא בעצמו.

19) מתוך חבורו „החסידות ברומניה“, בכת"י.

פילנתרופית, סוציליות דתי ולאומנות מסתורית". נ. איננו היסטוריון, אולם עבודתו זו משמשת חומר לעיון ולמחשבה.

הוא עושה השוואה בין החסידות שבמזרח אירופה ושיטתו של הרב ש. ר. הירש מיסד האורתודוקסיה החדשה בגרמניה, ואף מוצא בשתייהן, הצד הזהה שבהן, והוא, שעיקר העיקרים לפיהן הוא קיום המצוות למעשה, להיעשות "תורה" ממש בחיים היומיומיים. חבל רק שלדעתו ההבדל היסודי ביניהן, מונח רק בעובדה שאין האורתודוקסיה המערבית יודעת כלל על מקומו המרכזי של "הצדיק" המשפיע שפע רוחני רב לה, "מקבלים" המאמינים בעמדתו העליונה. מרגישים שאין אלו דברי חסיד תמים, וגם לא של "מי שהיה חסיד". כי מי לא ירגיש ההבדל הרב והמרחק בין גישתו הנפשית של החסיד השלם, בהתלהבותו ותשוקתו העזה להתעלות למדרגת אדם, ובין הפורמליזם החיצוני וההידור היבש של הריטואליזם הגרמני, (מבלי לפגוע חס וחלילה בכנותם של יהודי גרמניה ובאמונתם). גם איאלו הנחות של המחבר מראים בעליל שרק הרומנטיקה והמוסריות שבחסידות ו"המאור שבה" הם שהפעילו והשפיעו עליו לטובה, מבלי שיוכל להתחמק כלל מאספקלרית ההשכלה הברלינית שהדה נשמע מדי פעם בפעם בחבוריו. יצירותיו הפילוסופיות של נמירובר, שחלק מהן קטנות בכמות, אין בהן מן האחידות של שיטה למרות החומר המגוון והעשיר. בכל זאת יש בעבודתו מן התרומה החשובה לחכמת ישראל, ובעיקר בדבר "הבחירה החפשית", למרות שלא זכינו עדיין לשמוע תשובה ברורה מפי הפילוסופים, ו"צדיק באמונתו יחיה". גם ההשוואה של נ. בין מוסר היהדות והמוסר האוניברסלי, מופרך הוא. כשנשאל היום: — האם קיים באמת מוסר אוניברסלי? עדים אנו לשואה ולחורבן יהדות אירופה, היכן היה המוסר האוניברסלי שאפילו הדו הכבוש לא נשמע בעולם עת שהובלו קדושינו לגרדום וילדינו לטבח?...

אולי קיימים שיעורים ומידות מסוימות במוסר שיש בהם מן הערך הכללי האוניברסלי כאשר ניסה קאנט להוכיח, אולם קשה לדבר על מוסר אוניברסלי גופא למעשה.

ביבליוגרפיה מיצירותיו של ד"ר נמירובר

- מלבד היצירות שכבר הזכרנו, נוסף עליהן היצירות דלקמן:
- "זכרון נחום": כולל נאומים, יצירות והרצאות: (גרמנית) יאסי. 1903.
- * * *
- Ochire asupra istoriei Comunitatii Israelite din Iasi. 1909.
- (השקפה על תולדות הקהילה היהודית ביאסי).
- * * *
- Frei und Treu. Jahnehistische Essays: Bucuresti. 1914.
- (הפשי ונאמן. מסות יבנאיות).
- * * *
- Din epoca arabo—spaniola: Judaismul si evreii in Spania: Bucuresti, 1913
- (מן התקופה הערבית-ספרדית: היהדות והיהודים בספרד).
- * * *
- Contributiuni la Filosofia Istoriei evreesti: Bucuresti 1914.
- (מחקרים בפילוסופיה של ההיסטוריה היהודית).
- * * *
- Povestiri chassidice: Bucuresti 1915. (ספורים חסידיים).
- Ineursiuni in Istoria Evreilor: Bucuresti 1916. (נתיבות בתולדות ישראל).
- Evrei celebri; Sinagoga Magna: Bucuresti 1919. — (יהודים מפורסמים).
- Coroana celebritatii in Istorie: Bucuresti 1924. (כתר הפרסומת בהיסטוריה).
- Serieri Complete: Bucuresti. 1918. — כל כתבי ד"ר י. נמירובר:
- " " vol. I, Serieri filosofice, 1932. — כרך א': כתבים פילוסופיים.
- " " vol. II Disertatii si Foiletoane 1919. — ב'. דיורטציות ופוליטונים.
- " " ג'. חסידות וצדיקים. —
- " " vol III. Chassidismul si Zaddikismul, 1919.
- " " IV. Omiletica si Retorica, 1923. — ד'. דרוש ומליצה.
- על המחקרים ומאמרים שונים שלא נכנסו לכתבים דלעיל ע' מאמרו של ד"ר מ. א. הלוי בעתון Curierul Israelit — Buc. — 1939, 17/XII, על הרשימה הביבליוגרפית. וע"ע "סיני" כרך ה-ה (1932—1933) בוקרשט, שנה ו-ז.

פילנתרופית, סוציליום דתי ולאומנות מסתורית". נ. איננו היסטוריון, אולם עבודתו זו משמשת חומר לעיון ולמחשבה.

הוא עושה השוואה בין החסידות שבמזרח אירופה ושיטתו של הרב ש. ר. הירש מיסד האורתודוקסיה החדשה בגרמניה, ואף מוצא בשתייהן, הצד השווה שבהן, והוא, שעיקר העיקרים לפיהן הוא קיום המצוות למעשה, להיעשות "תורה" ממש בחיים היומיומיים. חבל רק שלדעתו ההבדל היסודי ביניהן, מונח רק בעובדה שאין האורתודוקסיה המערבית יודעת כלל על מקומו המרכזי של "הצדיק" המשפיע שפע רוחני רב לה, "מקבלים" המאמינים בעמדתו העליונה. מרגישים שאין אלו דברי חסיד תמים, וגם לא של "מי שהיה חסיד". כי מי לא ירגיש ההבדל הרב והמרחק בין גישתו הנפשית של החסיד השלם, בהתלהבותו ותשוקתו העזה להתעלות למדרגת אדם, ובין הפורמליזם החיצוני וההידור היבש של הריטואליזם הגרמני, (מבלי לפגוע חס וחלילה בכנותם של יהודי גרמניה ובאמונתם). גם איאלו הנחות של המחבר מראים בעליל שרק הרומנטיקה והמוסריות שבחסידות ו"המאור שבה" הם שהפעילו והשפיעו עליו לטובה, מבלי שיוכל להתחמק כלל מאספקלרית ההשכלה הברלינית שהדה נשמע מדי פעם בפעם בחבוריו. יצירותיו הפילוסופיות של נמירובר, שחלק מהן קטנות בכמות, אין בהן מן האחידות של שיטה למרות החומר המגוון והעשיר. בכל זאת יש בעבודתו מן התרומה החשובה לחכמת ישראל, ובעיקר בדבר "הבחירה החפשית", למרות שלא זכינו עדיין לשמוע תשובה ברורה מפי הפילוסופים, ו"צדיק באמונתו יחיה". גם ההשוואה של נ. בין מוסר היהדות והמוסר האוניברסלי, מופרך הוא. כשנשאל היום: — האם קיים באמת מוסר אוניברסלי? עדים אנו לשואה ולחורבן יהדות אירופה, היכן היה המוסר האוניברסלי שאפילו הדו הכבוש לא נשמע בעולם עת שהובלו קדושינו לגרדום וילדינו לטבח?...

אולי קיימים שיעורים ומידות מסוימות במוסר שיש בהם מן הערך הכללי האוניברסלי כאשר ניסה קאנט להוכיח, אולם קשה לדבר על מוסר אוניברסלי גופא למעשה.

ביבליוגרפיה מיצירותיו של ד"ר נמירובר

- מלבד היצירות שכבר הוזכרו, נוסף עליהן היצירות דלקמן:
- "זכרון נחום": כולל נאומים, יצירות והרצאות: (גרמנית) יאסי. 1903.
- * * *
- Ochire asupra istoriei Comunitatii Israelite din Iasi. 1909.
- (השקפה על תולדות הקהילה היהודית ביאסי).
- * * *
- Frei und Treu. Jahnehistische Essays: Bucuresti. 1914.
- (הפשי ונאמן. מסות יבנאיות).
- * * *
- Din epoca arabo—spaniola: Judaismul si evreii in Spania: Bucuresti, 1913
- (מן התקופה הערבית-ספרדית: היהדות והיהודים בספרד).
- * * *
- Contributiuni la Filosofia Istoriei evreesti: Bucuresti 1914.
- (מחקרים בפילוסופיה של ההיסטוריה היהודית).
- * * *
- Povestiri chassidice: Bucuresti 1915. (ספורים חסידיים).
- Ineursiuni in Istoria Evreilor: Bucuresti 1916. (נתיבות בתולדות ישראל).
- Evrei celebri; Sinagoga Magna: Bucuresti 1919. — (יהודים מפורסמים).
- Coroana celebritatii in Istorie: Bucuresti 1924. (כתר הפרסומת בהיסטוריה).
- Serieri Complete: Bucuresti. 1918. — כל כתבי ד"ר י. נמירובר:
- " " vol. I, Serieri filosofice, 1932. — כרך א': כתבים פילוסופיים.
- " " vol. II Disertatii si Foiletoane 1919. — ב'. דיורטציות ופוליטונים.
- " " ג'. חסידות וצדיקים. —
- " " vol III. Chassidismul si Zaddikismul, 1919.
- " " IV. Omiletica si Retorica, 1923. — ד'. דרוש ומליצה.
- על המחקרים ומאמרים שונים שלא נכנסו לכתבים דלעיל ע' מאמרו של ד"ר מ. א. הלוי בעתון Curierul Israelit — Bue. — 1939, 17/XII, על הרשימה הביבליוגרפית. וע"ע "סיני" כרך ה-ה (1932—1933) בוקרשט, שנה ו-ז.

בהקדמתו למגילת איכה אומר הראב"ע, ש"המדרשים כמלבושים בגוף דבקים, מהם כמשי דקים ומהם עבים כשקים". והוא אשר פירושו לכתבי הקודש הפכו לחידה כחיי מחברם, זכה שקוצר לשונו הקלסי ישמש לאבן בוחן לכל שוחרי פירושו זה שבע מאות בשנים. פירושים רבים כבר נתחברו במשך הדורות לבאר את דברי הראב"ע הלקוניים, אשר גם הם "כמשי דקים" וכקץ סתומים. מבין המעולים שבהם נמנים: "צפנת פענח" לר' יוסף טוב עלם הספרדי¹ פירוש ר' שמואל "מוטוט", "מקור חיים" לר' ש' צרצה, "מרגלית טובה" (אוסף הפירושים הנ"ל), "מחוקקי יהודה" (חומש עם לקט פירושים על ראב"ע מאת יהודה קרינסקי) ועוד.²

וכמפרשיו כן רבו גם החוקרים על הראב"ע ופירושו³, דה ראסי, שטינשניידר, רנ"ק, גייבויער, רוזין, בכר, כהנא ועוד. ברם בימינו התפרסם בעיקר החכם יהודה לייב פליישר, האיש שהקדיש לחקר הראב"ע ולפירושו כל חייו.

י. ל. פליישר (תרמ"ז—תשט"ז) יליד טרנסילבניה שבהונגריה, ממשפחה מיוחסת היה, בן הרה"ח יעקב צבי ומרים בת הרה"ג ר' ברוך עקפילד מחבר שו"ת פאת השדה אבד"ק טשוס. בגיל ט"ז נתינת מאמו כשהוא ושני אחיו ושלשת אחיותיו נשארו על רחמי אביהם שהתפרנס בדוחק. פ. התחנך בהשיבות ההונגריות ושנים רבות היה מחובשי ביהמ"ד ועוסק בתורה תמיד. אשתו הצנועה צירל, עסקה כבעלה בהוראה בבית-ספר תיכוני ועזרה בפרנסת הבית ובחינוך הילדים. פ. התעמק בבלשנות ובפרשנות המקרא, אולם בעיקר התמסר לפירושי ה"אבן עזרא" ולקורות חייו. כל כך גדולה היתה אהבתו להראב"ע עד שקרא לבנו בשם עזרא. [עם בנו זה עזרא שיתפתי פעולה ציונית בתנועת הנוער

(1) צפנת פענח, הוצ' ד. הרצוג, קראקא תרע"ב.

(2) ע' י. ל. פליישר: "פרושים לפרושי ראב"ע למקרא, אוצה"ח, שנה י"א—י"ד.

(3) W. Bacher: Abr. ben Ezra als Grammatiker.

דוד כהנא: ר' אברהם אבן עזרא, ורשה — תרפ"ב.
D. Rozin: Reime und Gedichte des Abraham ben Ezra, Breslau 1885—94, וע"ע מחקרו של רנ"ק "חכמת המסכן", ומחקרי גרץ, שד"ל, איגר, ל. לוי.
מ. פרידלנדר, ונ. בן מנחם.

של "בני עקיבא — הפוהמ"ז" בבוקרשט כחברי ההנהגה הראשית ברומניה אחרי מלחמת העולם השנייה. משורר עדין זה נאסר ברומניה ועדיין לא זכה להשתחרר משם].

מדקדק וחוקר היה פליישר, בעל חוש מנתח ומקורי, שהראה טוב טעם ודעת במחקריו על הראב"ע ובעיקר בפירושו החשוב "משנה לעזרא" לפירושו הארוך של הראב"ע לס' שמות. במקומות רבים קלע אל המטרה בפשטות ויושר הגיון. עסקן ציוני פעיל ומחנך, היה פליישר מתפרנס מהוראה בגימנסיה בעיר טימושוארה שבטרנסילבניה, והיה נמנה לוועד, "החברה לחכמת ישראל ברומניה" שהוציאה לאור את הקובץ "סיני" בבוקרשט.

אחיו שמעון פליישר (תרמ"ד—תרפ"ח) בבודפשט מתלמידי ישיבת נייטרא, היה מחנך עברי וסופר, הוא זכה בפרס החברה למפיצי השכלה בהונגריה בעד ספרו החשוב "ארבעה בנים", כן חיבר תרגום הונגרי לתורה עם ביאור כדוגמת פירושו של הרב ש. ר. הירש. (פירושו נזכרו ב"משנה לעזרא" שמות כה, ט.)

י. ל. פליישר פירסם הרבה מחקרים על הראב"ע ופירושו במספר כתבי-עת בעברית מחוץ לדברי בקורת והערכות שונות. סגנונו קל ופשוט, עברית יפה מתובלת במילי דרבנן ומליצות תלמודיות. חרדי היה באופיו ולמעשה היה פליישר מזויין בחוש מחקרי הנוטה למסורת.⁴ אתן בזה תמצית מפורטת מכל מחקריו על הראב"ע ופירושו.

1. "ספר אבן עזרא לספר שמות".

"והוא הנדפס בפעם הראשונה ע"י החכם יש"ר ז"ל בפראג ונדפס עתה עפ"י גימ"ל כת"י ועפ"י נוסחאות הנמצאות בספרים עתיקים עם הערות שונות בשם תקנת עזרא ומבוא לקורות פרושי ראב"ע ז"ל לתורה ועם פרוש משנה לעזרא — מאת יהודה לייב פליישר, הוצאת עברית "מנורה", וינה — תרפ"ב".

פירושו של הראב"ע הארוך לשמות שהוציא פליישר לאור בתוספת ביאור והערות היה כמוס בכת"י שבע מאות שנה. פ. עבד עליו ארבע עשרה שנים, חקר והכין פירוש מספיק להפרשן בעל "סוד הצמצום". בפירושו "משנה לעזרא", ביאר פ. כל דבריו הסתומים של הראב"ע אחרי שכולל דברי הראב"ע שנית "בסגנון קל ומבלי לקצר". שיטתו היא נתוחית השוואתית. חודר הוא לעומק כוונתו של הראב"ע ומנסה לבאר דבריו במקומם. ויש שמבאר "את דבריו מתוך דבריו ממש" ע"י מציאת ההשוואות ודרשת סמוכין בדברי הראב"ע ביתר ספריו

(4) ע' בהקדמה ובמבוא בס' "אבן עזרא לספר שמות" עם פרוש "משנה לעזרא" מאת יהודה לייב פליישר, הוצ' עברית "מנורה" וינה — תרפ"ו.

בהקדמתו למגילת איכה אומר הראב"ע, ש"המדרשים כמלבושים בגוף דבקים, מהם כמשי דקים ומהם עבים כשקים". והוא אשר פירושו לכתבי הקודש הפכו לחידה כחיי מחברם, זכה שקוצר לשונו הקלסי ישמש לאבן בוחן לכל שוחרי פירושו זה שבע מאות בשנים. פירושים רבים כבר נתחברו במשך הדורות לבאר את דברי הראב"ע הלקוניים, אשר גם הם "כמשי דקים" וכקץ סתומים. מבין המעולים שבהם נמנים: "צפנת פענח" לר' יוסף טוב עלם הספרדי¹ פירוש ר' שמואל "מוטוט", "מקור חיים" לר' ש' צרעה, "מרגלית טובה" (אוסף הפירושים הנ"ל), "מחוקקי יהודה" (חומש עם לקט פירושים על ראב"ע מאת יהודה קרינסקי) ועוד.²

וכמפרשיו כן רבו גם החוקרים על הראב"ע ופירושו³, דה ראסי, שטינשניידר, רנ"ק, גייבויער, רוזין, בכר, כהנא ועוד. ברם בימינו התפרסם בעיקר החכם יהודה לייב פליישר, האיש שהקדיש לחקר הראב"ע ולפירושו כל חייו.

י. ל. פליישר (תרמ"ו—תשט"ז?) יליד טרנסילבניה שבהונגריה, ממשפחה מיוחסת היה, בן הרה"ח יעקב צבי ומרים בת הרה"ג ר' ברוך עקפילד מחבר שו"ת פאת השדה אבד"ק טשוס. בגיל ט"ז נתינת מאמו כשהוא ושני אחיו ושלושת אחיותיו נשארו על רחמי אביהם שהתפרנס בדוחק. פ. התחנך בהישיבות ההונגריות ושנים רבות היה מחובשי ביהמ"ד ועוסק בתורה תמיד. אשתו הצנועה צירל, עסקה כבעלה בהוראה בבית-ספר תיכוני ועזרה בפרנסת הבית ובחינוך הילדים. פ. התעמק בבלשנות ובפרשנות המקרא, אולם בעיקר התמסר לפירושי ה"אבן עזרא" ולקורות חייו. כל כך גדולה היתה אהבתו להראב"ע עד שקרא לבנו בשם עזרא. [עם בנו זה עזרא שיתפתי פעולה ציונית בתנועת הנוער

(1) צפנת פענח, הוצ' ד. הרצוג, קראקא תרע"ב.

(2) ע' י. ל. פליישר: "פרושים לפרושי ראב"ע למקרא, אוצה"ח, שנה י"א—י"ד.

(3) W. Bacher: Abr. ben Ezra als Grammatiker.

דוד כהנא: ר' אברהם אבן עזרא, ורשה — תרפ"ב.
D. Rozin: Reime und Gedichte des Abraham ben Ezra, Breslau 1885—94, וע"ע מחקרו של רנ"ק "חכמת המסכן", ומחקרי גרץ, שד"ל, איגר, ל. לוי.
מ. פרידלנדר, וי. בן מנחם.

של "בני עקיבא — הפוהמ"ז" בבוקרשט כחברי ההנהגה הראשית ברומניה אחרי מלחמת העולם השנייה. משורר עדין זה נאסר ברומניה ועדיין לא זכה להשתחרר משם].

מדקדק וחוקר היה פליישר, בעל חוש מנתח ומקורי, שהראה טוב טעם ודעת במחקריו על הראב"ע ובעיקר בפירושו החשוב "משנה לעזרא" לפירושו הארוך של הראב"ע לס' שמות. במקומות רבים קלע אל המטרה בפשטות ויושר הגיון. עסקן ציוני פעיל ומחנך, היה פליישר מתפרנס מהוראה בגימנסיה בעיר טימושוארה שבטרנסילבניה, והיה נמנה לוועד "החברה לחכמת ישראל ברומניה" שהוציאה לאור את הקובץ "סיני" בבוקרשט.

אחיו שמעון פליישר (תרמ"ד—תרפ"ח) בבודפשט מתלמידי ישיבת נייטרא, היה מחנך עברי וסופר, הוא זכה בפרס החברה למפיצי השכלה בהונגריה בעד ספורו החשוב "ארבעה בנים", כן חיבר תרגום הונגרי לתורה עם ביאור כדוגמת פירושו של הרב ש. ר. הירש. (פירושו נזכרו ב"משנה לעזרא" שמות כה, ט.)

י. ל. פליישר פירסם הרבה מחקרים על הראב"ע ופירושו במספר כתבי-עת בעברית מחוץ לדברי בקורת והערכות שונות. סגנונו קל ופשוט, עברית יפה מתובלת במילי דרבנן ומליצות תלמודיות. חרדי היה באופיו ולמעשה היה פליישר מזוין בחוש מחקרי הנוטה למסורת.¹ אתן בזה תמצית מפורטת מכל מחקריו על הראב"ע ופירושו.

1. "ספר אבן עזרא לספר שמות".

"והוא הנדפס בפעם הראשונה ע"י החכם יש"ר ז"ל בפראג ונדפס עתה עפ"י גימ"ל כת"י ועפ"י נוסחאות הנמצאות בספרים עתיקים עם הערות שונות בשם תקנת עזרא ומבוא לקורות פרושי ראב"ע ז"ל לתורה ועם פרוש משנה לעזרא — מאת יהודה לייב פליישר, הוצאת עברית "מנורה", וינה — תרפ"ב".

פירושו של הראב"ע הארוך לשמות שהוציא פליישר לאור בתוספת ביאור והערות היה כמוס בכת"י שבע מאות שנה. פ. עבד עליו ארבע עשרה שנים, חקר והכין פירוש מספיק להפרשן בעל "סוד הצמצום". בפירושו "משנה לעזרא", ביאר פ. כל דבריו הסתומים של הראב"ע אחרי שכולל דברי הראב"ע שנית "בסגנון קל ומבלי לקצר". שיטתו היא נתוחית השוואתית. חודר הוא לעומק כוונתו של הראב"ע ומנסה לבאר דבריו במקומם. ויש שמבאר "את דבריו מתוך דבריו ממש" ע"י מציאת ההשוואות ודרשת סמוכין בדברי הראב"ע ביתר ספריו

(4) ע' בהקדמה ובמבוא בס' "אבן עזרא לספר שמות" עם פרוש "משנה לעזרא" מאת יהודה לייב פליישר, הוצ' עברית "מנורה" וינה — תרפ"ו.

ופירושו לכתה"ק, עפ"י הכלל התלמודי: "דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר" (ירוש. ר"ה פ"ג ה"ה).

זהיר הוא בלשונו וחושש לומר "קבלו דעתי". מעמיק חקר הוא בכל המקומות הקשים שיתר מפרשי הראב"ע התעלמו מהם. סגנונו צח ובחיר, ולא בוש לומר "לא ידעתי פירשו". הערותיו מדויקות ותקוניו זעירים וזהירים ב"תקנת עזרא" וחת הוא לשנות כקוצו של יוד מדברי הראב"ע. השתדל פ. לזהות הרבה מקומות שהראב"ע מצטט את "הגאון", למצוא היכן אמרם רס"ג. הוא אף הוסיף סימני פרשיות ופסוקים בה"פנים" של פירוש הראב"ע בפעם הראשונה.

שלשת כתה"י שהשתמש בהם פ. הם: "כ"י בודאפעסט" של האקדמיה ההונגרית, "כת"י וויען" של הספריה הלאומית מוינה, ו"כת"י בביה"ס לרבנים בווינה".

לשם השוואת נוסח הראב"ע השתמש גם במפרשים של הראב"ע. ובעיקר המוטוט, צפנת פענח, מרגלית טובה ומחוקקי יהודה. פ. הקדים לפירושו מבוא ארוך בראש הספר הכולל "קורות פרושי אבן עזרא לספר שמות". בהיותו בקי במתימטיקה השתדל מבלי לדחוק הרבה פירושים קשיי-הבנה בדברי הראב"ע והוסיף ליתר ביאור ציורים וחשבונות⁵. ענותנותו ואפיו הצנוע מורגשים בכל מקום. בקיאותו רבה ומסקנותיו מוגשות לפני הקורא בזהירות עצומה ובדרך הצעה.

אכן חשובה היא תרומתו זו הפרשנית, וכיתר מחקריו המקוריים הקנו לו לפליישר את עולמו.

אין לך בעיה ומאורע חשוב בחיי הראב"ע ובחבוריו שפליישר לא נגע בהם במחקריו הרבים, לרבות זהו תאריכים ומקומות בחיי הפרשן הנודד.

2. במאמרו "תקונים והערות לפירוש אבן עזרא לשמות"⁶ קבץ כעמיר גרנה הרבה תקונים בהם הוא מנסח את הנוסחא הנכונה בפירוש הראב"ע לשמות. כפי שהוציאה אח"כ בחבורו הגדול. חלק מהערותיו אלו פירטם כבר ב"אוצר החיים", "אפריון", וב"התורה והארץ".

3. במאמר "איפה ראה ראב"ע כדמות המן?"⁷ מוכיח פ. ברורות שאין לגירסת גרץ בפי' הראב"ע לשמות טו, יג. — שלפיה היה הראב"ע

(5) ע' בפירושו לראב"ע לשמות יב, יד; יז, יח; כ. וע"ע אוצר החיים, שנה ב', מחברת יא.

(6) הצופה לחכמת ישראל, שנה ח', בודאפעסט תרפ"ד; שם, שנה ט, תרפ"ה.

(7) שם, שנה י', בודאפעסט תרפ"ו. וע"ע שם כרך י"א, תרפ"ז: י. ל. פליישר — "הערה לפרוש ראב"ע (לפרושו הקצר לשמות כו, יח על מדות המשכן)

באשור — שום יסוד. ובמקום "אלצכיר" ו"אלנציר" הנכון הוא, "אלכציר" (Aleazar) והיא עיר — Kasr el Kebir בצפון מארוקו, שבה התגורר הראב"ע לדעת פ. לפני שנת תת"ק.

4. עוד בשנת 1924 פירסם פליישר "קורות פירושי אבן עזרא לספר שמות"⁸ על היחס שבין שני פירושי הראב"ע לשמות הקצר (הנדפס בטעות בחומשים) והארוך ומשתדל להוכיח שהקצר קדם להארוך.

5. "על דבר ספר היסוד ושפת יתר לראב"ע"⁹ לבעית זהוי החבורים הללו נוקט פ. כדעת וילנסקי "ספר ההגנה של הראב"ע אשר נדפס בשם "שפת יתר" לא "שפת יתר" שמו, כי שמו לא נודע לנו וכן נעלם ממנו זמן חבורו ומקומו". פ. סובר שהראב"ע לא קרא שום שם ל"ספר ההגנה" אלא רק הוסיף הערותיו לספר התשובות של ר' אדונים שהעתיקו לעצמו — ובהערותיו אלו "הציל את הרס"ג מיד בעל ס' התשובות", ובהיותו רק הוספות בלבד לא קרא להן בשם. ו"באורך הימים נפרדו הערות אלו מגוף ס' התשובות ונדפסו בפני עצמן בשם "שפת יתר". לדעתו נתחבר הספר בעיר לוקא שבאיטליה בין שנת תתק"א—תתק"ה, באותו מקום וזמן שחיבר הראב"ע פירושו לתורה. וכנראה. "שם" היסוד" ו"שפת יתר" שניהם היו כספר אחד לפני הראב"ע בשני שמות שחיבר בעיר לוקא ושמו "ס' יסוד דקדוק או שפת יתר".

פליישר גם כן מתנגד לדעת החוקרים שהראב"ע היה במצרים ובבבל, כי "אין לנו להוסיף נדודים מדומים על הנדודים האמתיים של הראב"ע" כמו שהפריזו בזה כותבי קורותיו.

6. בנוגע ל"ספר העצמים להראב"ע" — על עניני הטבע והאדם ומה שאחר הטבע ועל מהות הנבואה ותכונת הגלגלים (הצ' מ. גרוסברג, לונדון תרס"א)¹⁰, סובר פליישר שהראב"ע חברו "בלשון ערבית ולא בלשון עברית", וזה שבידינו הוא תרגום של ר' יעקב ב"ר שלמה ׳ן אלפנדארי. וכן כתב גם ר"ש מוטוט, ולכן לא הזכירו הראב"ע בחבוריו העבריים שחיבר באיטליה, צרפת ובריטניה — שלא דברו בהן ערבית. כנראה חיברו הראב"ע בספרד בסוף ימיו כששב לארץ מולדתו. ברם פליישר עצמו חזר מדעתו זו, והוכיח שהראב"ע חברו בספרד או בצפון אפריקה בנערותו ושוב לא שב לספרד.¹¹

(8) הצופה לחכמת ישראל, שנה ח', תרפ"ד בודאפעסט.

(9) שם, שנה י', תרפ"ו ושם יב, תרפ"ה, וע"ע ב"קריית ספר". שנה ב', תרפ"ה—ו.

(10) י. ל. פליישר: "הערות על דבר 'ספר העצמים' להראב"ע ז"ל".

שם, כרך י"א, שנה י"א, תרפ"ו, ע' 70.

(11) ע' הצופה לחכ"י, שנה י"א, תרפ"ו. במאמרו: "תקונים ותוספות למאמרי

ע"ד, ס' העצמים' להראב"ע ז"ל". דרך אגב נזכר ש"ספר העצמים" מובא

ופירושו לכתה"ק, עפ"י הכלל התלמודי: "דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר" (ירוש. ר"ה פ"ג ה"ה).

זהיר הוא בלשונו וחושש לומר "קבלו דעתי". מעמיק חקר הוא בכל המקומות הקשים שיתר מפרשי הראב"ע התעלמו מהם. סגנונו צח ובחיר, ולא בוש לומר "לא ידעתי פירוש". הערותיו מדויקות ותקניו זעירים וזהירים ב"תקנת עזרא" וחת הוא לשנות כקוצו של יוד מדברי הראב"ע. השתדל פ. לזהות הרבה מקומות שהראב"ע מצטט את "הגאון", למצוא היכן אמרם רס"ג. הוא אף הוסיף סימני פרשיות ופסוקים בה"פנים" של פירוש הראב"ע בפעם הראשונה.

שלשת כתה"י שהשתמש בהם פ. הם: "כ"י בודאפעסט" של האקדמיה ההונגרית, "כת"י וויען" של הספריה הלאומית מוינה, ו"כת"י בביה"ס לרבנים בוינה".

לשם השוואת נוסח הראב"ע השתמש גם במפרשים של הראב"ע. ובעיקר המוטוט, צפנת פענח, מרגלית טובה ומחוקקי יהודה. פ. הקדים לפירושו מבוא ארוך בראש הספר הכולל "קורות פרושי אבן עזרא לספר שמות". בהיותו בקי במתימטיקה השתדל מבלי לדחוק הרבה פירושים קשיי-הבנה בדברי הראב"ע והוסיף ליתר ביאור ציורים וחשבונות⁽⁵⁾. ענותותו ואפיו הצנוע מורגשים בכל מקום. בקיאותו רבה ומסקנותיו מוגשות לפני הקורא בזהירות עצומה ובדרך הצעה.

אכן חשובה היא תרומתו זו הפרשנית, וכיתר מחקריו המקוריים הקנו לו לפליישר את עולמו.

אין לך בעיה ומאורע חשוב בחיי הראב"ע ובחבוריו שפליישר לא נגע בהם במחקריו הרבים, לרבות זהו תאריכים ומקומות בחיי הפרשן הנודד.

2. במאמרו "תקונים והערות לפירוש אבן עזרא לשמות"⁽⁶⁾ קבץ כעמיר גרנה הרבה תקונים בהם הוא מנסח את הנוסחא הנכונה בפירוש הראב"ע לשמות. כפי שהוציאה אח"כ בחבורו הגדול. חלק מהערותיו אלו פירסם כבר ב"אוצר החיים", "אפריון", וב"התורה והארץ".

3. במאמר "איפה ראה ראב"ע כדמות המן?"⁽⁷⁾ מוכיח פ. ברורות שאין לגירסת גרץ בפי' הראב"ע לשמות טו, יג. — שלפיה היה הראב"ע

(5) ע' בפירושו לראב"ע לשמות יב, יד; יז, יח; כ. וע"ע אוצר החיים, שנה ב', מחברת יא.

(6) הצופה לחכמת ישראל, שנה ח', בודאפעסט תרפ"ד; שם, שנה ט, תרפ"ה.

(7) שם, שנה י', בודאפעסט תרפ"ו. וע"ע שם כרך י"א, תרפ"ז: י. ל. פליישר — "הערה לפרוש ראב"ע (לפרושו הקצר לשמות כו, יח על מדות המשכן)

באשור — שום יסוד. ובמקום "אלצכיר" ו"אלנציר" הנכון הוא, "אלכציר" (Aleazar) והיא עיר — Kasr el Kebir בצפון מארוקו, שבה התגורר הראב"ע לדעת פ. לפני שנת תת"ק.

4. עוד בשנת 1924 פירסם פליישר "קורות פירושי אבן עזרא לספר שמות"⁽⁸⁾ על היחס שבין שני פירושי הראב"ע לשמות הקצר (הנדפס בטעות בחומשים) והארוך ומשתדל להוכיח שהקצר קדם להארוך.

5. "על דבר ספר היסוד ושפת יתר לראב"ע"⁽⁹⁾ לבעית זהוי החבורים הללו נוקט פ. כדעת וילנסקי "ספר ההגנה של הראב"ע אשר נדפס בשם "שפת יתר" לא "שפת יתר" שמו, כי שמו לא נודע לנו וכן נעלם ממנו זמן חבורו ומקומו". פ. סובר שהראב"ע לא קרא שום שם ל"ספר ההגנה" אלא רק הוסיף הערותיו לספר התשובות של ר' אדונים שהעתיקו לעצמו — ובהערותיו אלו "הציל את הרס"ג מיד בעל ס' התשובות", ובהיותו רק הוספות בלבד לא קרא להן בשם. ו"באורך הימים נפרדו הערות אלו מגוף ס' התשובות ונדפסו בפני עצמן בשם "שפת יתר". לדעתו נתחבר הספר בעיר לוקא שבאיטליה בין שנת תתק"א—תתק"ה, באותו מקום וזמן שחיבר הראב"ע פירושו לתורה. וכנראה. "שם" היסוד" ו"שפת יתר" שניהם היו כספר אחד לפני הראב"ע בשני שמות שחיבר בעיר לוקא ושמו "ס' יסוד דקדוק או שפת יתר".

פליישר גם כן מתנגד לדעת החוקרים שהראב"ע היה במצרים ובבבל, כי "אין לנו להוסיף נדודים מדומים על הנדודים האמתיים של הראב"ע" כמו שהפריזו בזה כותבי קורותיו.

6. בנוגע ל"ספר העצמים להראב"ע" — על עניני הטבע והאדם ומה שאחר הטבע ועל מהות הנבואה ותכונת הגלגלים (הוצ' מ. גרוסברג, לונדון תרס"א)⁽¹⁰⁾, סובר פליישר שהראב"ע חברו "בלשון ערבית ולא בלשון עברית", וזה שבידינו הוא תרגום של ר' יעקב ב"ר שלמה ׳ן אלפנדארי. וכן כתב גם ר"ש מוטוט, ולכן לא הזכירו הראב"ע בחבוריו העבריים שחיבר באיטליה, צרפת ובריטניה — שלא דברו בהן ערבית. כנראה חיברו הראב"ע בספרד בסוף ימיו כששב לארץ מולדתו. ברם פליישר עצמו חזר מדעתו זו, והוכיח שהראב"ע חברו בספרד או בצפון אפריקה בנערותו ושוב לא שב לספרד.⁽¹¹⁾

(8) הצופה לחכמת ישראל, שנה ח', תרפ"ד בודאפעסט.

(9) שם, שנה י', תרפ"ו ושם יב, תרפ"ה, וע"ע ב"קריית ספר". שנה ב', תרפ"ה—ו.

(10) י. ל. פליישר: "הערות על דבר 'ספר העצמים' להראב"ע ז"ל".

שם, כרך י"א, שנה י"א, תרפ"ז, ע' 70.

(11) ע' הצופה לחכ"י, שנה י"א, תרפ"ז, במאמרו: "תקונים והוספות למאמרי ע"ד, ס' העצמים" להראב"ע ז"ל". דרך אגב נזכר ש"ספר העצמים" מובא

7. במאמר מיוחד דן פ. בשאלה ביוגרפית הנוגעת לחיי הראב"ע, והיא: „באיזו שנה מת רבנו אברהם אבן עזרא“¹² תאריך זה חשוב לנו מאד, כי לפיו נוכל לקבוע שנת לדתו ולדעת מספר שנות חיי הראב"ע. דעות שונות הובעו בענין זה, המסתמכות על הכתובת הידועה, שנדפסה בסוף השיר „לדור דורים“ ב„שפת יתר“ להראב"ע (הוצ' מ. ל. ביסליכוס, פרסבורג — 1838), שלפיה נפטר הראב"ע בשנת תתקכ"ז באמרו „ואברהם בן חמש ושבעים שנה בצאתו מחרון העולם. תנצב"ה“.

גריץ קבל תאריך הכתובת שהוא „יום שני ר"ח אדר ראשון שנת תתקכ"ז“ (גריץ: כרך ד', ציון 8), וכן גם דעת החכמים: הרב שי"ר, הלברשטם וכהנא. אולם פליישר קובע ארבעה כללים בדבר:

א. ההנחה שהראב"ע חי ע"ה שנים לפי כל הרשימות.
ב. ברור שראב"ע חלה לפני היותו בן ס"ד, ובהיותו בן ס"ד שנים התל לחבר פירושו הארוך לתורה כעדות הראב"ע עצמו.

ג. שאי אפשר להראב"ע הזקן בן ס"ד לעבוד במרץ כל כך גדול אחרי מחלתו, שיוכל לחבר בשנה אחת פירושו הגדולים לבראשית, שמות, דניאל, תהלים ותרי"עשר.

ד. לקבל כנכון התאריך של תתקכ"ג לעת גמרו פירושו הארוך לשמות. לפי זה אין צורך לקבל שנת תתקכ"ז כשנת פטירתו. ולכן סובר פ. כי הראב"ע נפטר ביום שני בשבת בראש חודש אדר ראשון שנת תתקכ"ד ולא תתקכ"ז, ומקום פטירתו לדעתו הוא אנגליה ובלי ספק לונדון, והיות שחי ע"ה שנה נמצא שהראב"ע נולד בשנת תת"ן.

אחרי שפליישר סותר דעתו של גריץ בנוגע לקדמותם של הפרוש הקצר והארוך של הראב"ע לשמות ולמקום חבורם, נותן לנו פ. רשימה מפורטת של התאריכים והמקומות בקורות הראב"ע מעת בואו לרומא עד פטירתו, והיכן חיבר את חבוריו. מסקנתו היא שהראב"ע נסע מרומא ללונדון בדרך ישרה ולא שב לעיר שכבר עבר (כדעת אחרים) „ולא נסע עקלקלות הלך ושוב“, כדעת גריץ, שטיינשניידר וכהנא.

8. להשאלה „איפה מת רבנו אברהם אבן עזרא ז"ל?“ ייחד פ. את הדבור במקום אחר¹³. לדעתו הוסיפו המעתיקים בסוף השיר הידוע „לדור דורים“ — את המלים — „ברומא בשנת תתקכ"ז וגמרו בששי בשבת“ —

בקטעים ע"י ר"ש מוטוט וב„מקור חיים“ לר' שמואל צרצה. פליישר מביא ראיות שהראב"ע האמין ב„הורדת הרוחניים“, ושחיבר פירוש קדמון לספר תהלים שנאבד עם יתר ספריו.

(12) „מזרח ומערב“, כרך שני, תרפ"ח.

(13) ע' קרית ספר, שנה ה', תרפ"ה—תרפ"ט, ע' 126.

ור' בנימין מטודילה בן עירו של הראב"ע לא הזכיר, איפוא, את שמו בין יתר חכמי רומא שהזכירים במסעותיו.

פ. מקבל את עדותו של ר' משה תקו בס', „כתב תמים“, שנכתב חמשים שנה אחרי פטירת הראב"ע, והיא — שנפטר באנגליה — ולכן מניח פ. שעד תתקכ"ד התגורר הראב"ע בלונדון, וחי ברחמי הנגיד ר' יוסף בן יעקב ממדויל שלכבודו חיבר ספרו „יסוד מורא“ (הוצ' ז. שטרן)¹⁴.

9. בדבר הספר „שפה ברורה“ של הראב"ע (ספר דקדוקי, הוצ' פיורדא, תקצ"ט), שעליו כתבו כבר דה רוס, גריץ, ליפמן ווילנסקי, סובר פליישר שחובר באיטליה לפני שנת תתק"ח בעיר וירונה, ולא הועתק ברומי כדעת וילנסקי¹⁵.

10. לא רק בזהו חיי הראב"ע וחבוריו, כי אם גם בענין חיי בנו יצחק, וגורלו דן פליישר. בעיה מסובכת זו בדבר יצחק בן אברהם והמרתו בדת האיסלם, הגיעה אלינו מחרוזת של ר' יהודה אלחריזי, שהציב לקלון עולם בן הראב"ע באמרו: „ויצחק בנו גם הוא ממקור השיר שאב.“

ועל שיר הבן מזיו האב,

אך בבואו לארצות מורח

כבוד ה' עליו לא זרה,

והסיר מעליו מעילי הדת היקרים

ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים“ (תחכמוני, שער ג').

ברם מדברי שני השירים שנדפסו בתרמ"ו ב„דיואן לראב"ע“ (הוצ' ע. איגר, ברלין) משמע בפירוש שיצחק מת בתומו עוד בימי חיי אביו אשר גם הספידו יפה, כדרך שעושים לתמימים המתים מות ישרים, ולא כדעת ד"ר קויפמן. וכבר הוכיח ר"ד כהנא בספרו¹⁶ מתוכן השירים שר' יצחק לא המיר דתו. דעתו של פליישר במאמרו בענין זה¹⁷, היא שהראב"ע גופא בשירו „תוחלתי נכזבה“ מזכיר על מות בנו זה. לדעתו חלה יצחק בעת שאביו מורו הראב"ע היה בעיר אחרת, ומיהר לבוא לבנו יצחק לרפאותו.

השיר נכתב סמוך למות יצחק, שהובל מעיר לעיר למולדתו ומת על פני אביו. כנראה נפטר באחת מערי איטליה בין שנת תתק"ח לשנת תתק"ט.

(14) וע' Friedlander M. Ibn Ezra in England. J.H.S. in England, Trans-actions vol. II, 1804—5.

(15) „מתי ואיפה חבר אבן עזרא ספר, שפה ברורה' שלו“? — הצופה לחכמת ישראל, שנה י"ג, תרפ"ט.

(16) קובץ חכמת ראב"ע, וורשוי תרנ"ד לר' דוד כהנא.

(17) ע' אפריון, בעריכת ש. מיללער, יאנקערס, ניו יורק, שנה ה', קובץ ראשון, תרפ"ח, מאמרו של י. ל. פליישר „אלה תולדות יצחק בן אברהם“.

7. במאמר מיוחד דן פ. בשאלה ביוגרפית הנוגעת לחיי הראב"ע, והיא: „באיזו שנה מת רבנו אברהם אבן עזרא“¹²) תאריך זה חשוב לנו מאד, כי לפיו נוכל לקבוע שנת לדתו ולדעת מספר שנות חיי הראב"ע. דעות שונות הובעו בענין זה, המסתמכות על הכתובת הידועה, שנדפסה בסוף השיר „לדור דורים“ ב„שפת יתר“ להראב"ע (הוצ' מ. ל. ביסליכוס, פרסבורג — 1838), שלפיה נפטר הראב"ע בשנת תתקכ"ז באמרו „ואברהם בן חמש ושבעים שנה בצאתו מחורן העולם. תנצב"ה“.

גריץ קבל תאריך הכתובת שהוא „יום שני ר"ח אדר ראשון שנת תתקכ"ז“ (גריץ: כרך ד', ציון 8), וכן גם דעת החכמים: הרב שי"ר, הלברשטם וכהנא. אולם פליישר קובע ארבעה כללים בדבר:

א. ההנחה שהראב"ע חי ע"ה שנים לפי כל הרשימות.
ב. ברור שראב"ע חלה לפני היותו בן ס"ד, ובהיותו בן ס"ד שנים התל לחבר פירושו הארוך לתורה כעדות הראב"ע עצמו.

ג. שאי אפשר להראב"ע הזקן בן ס"ד לעבוד במרץ כל כך גדול אחרי מחלתו, שיוכל לחבר בשנה אחת פירושו הגדולים לבראשית, שמות, דניאל, תהלים ותרי"עשר.

ד. לקבל כנכון התאריך של תתקכ"ג לעת גמרו פירושו הארוך לשמות. לפי זה אין צורך לקבל שנת תתקכ"ז כשנת פטירתו. ולכן סובר פ. כי הראב"ע נפטר ביום שני בשבת בראש חודש אדר ראשון שנת תתקכ"ד ולא תתקכ"ו, ומקום פטירתו לדעתו הוא אנגליה ובלי ספק לונדון, והיות שחי ע"ה שנה נמצא שהראב"ע נולד בשנת תת"ן.

אחרי שפליישר סותר דעתו של גריץ בנוגע לקדמותם של הפרוש הקצר והארוך של הראב"ע לשמות ולמקום חבורם, נותן לנו פ. רשימה מפורטת של התאריכים והמקומות בקורות הראב"ע מעת בואו לרומא עד פטירתו, והיכן חיבר את חבוריו. מסקנתו היא שהראב"ע נסע מרומא ללונדון בדרך ישרה ולא שב לעיר שכבר עבר (כדעת אחרים) „ולא נסע עקלקלות הלך ושוב“, כדעת גריץ, שטינשניידר וכהנא.

8. להשאלה „איפה מת רבנו אברהם אבן עזרא ז"ל?“ ייחד פ. את הדבור במקום אחר¹³). לדעתו הוסיפו המעתיקים בסוף השיר הידוע „לדור דורים“ — את המלים — „ברומא בשנת תתקכ"ז וגמרו בששי בשבת“ —

בקטעים ע"י ר"ש מוטוט וב„מקור חיים“ לר' שמואל צרצה. פליישר מביא ראיות שהראב"ע האמין ב„הורדת הרוחניים“, ושחיבר פירוש קדמון לספר תהלים שנאבד עם יתר ספריו.

(12) „מזרח ומערב“, כרך שני, תרפ"ח.

(13) ע' קרית ספר, שנה ה', תרפ"ה—תרפ"ט, ע' 126.

ור' בנימין מטודילה בן עירו של הראב"ע לא הזכיר, איפוא, את שמו בין יתר חכמי רומא שהזכירים במסעותיו.

פ. מקבל את עדותו של ר' משה תקו בס', „כתב תמים“, שנכתב חמשים שנה אחרי פטירת הראב"ע, והיא — שנפטר באנגליה — ולכן מניח פ. שעד תתקכ"ד התגורר הראב"ע בלונדון, וחי ברחמי הנגיד ר' יוסף בן יעקב ממדויל שלכבודו חיבר ספרו „יסוד מורא“ (הוצ' ז. שטרן)¹⁴).

9. בדבר הספר „שפה ברורה“ של הראב"ע (ספר דקדוקי, הוצ' פיורדא, תקצ"ט), שעליו כתבו כבר דה רוס, גריץ, ליפמן ווילנסקי, סובר פליישר שחובר באיטליה לפני שנת תתק"ח בעיר וירונה, ולא הועתק ברומי כדעת וילנסקי¹⁵).

10. לא רק בזהו חיי הראב"ע וחבוריו, כי אם גם בענין חיי בנו יצחק, וגורלו דן פליישר. בעיה מסובכת זו בדבר יצחק בן אברהם והמרתו בדת האיסלם, הגיעה אלינו מחרוזת של ר' יהודה אלחריזי, שהציב לקלון עולם בן הראב"ע באמרו: „ויצחק בנו גם הוא ממקור השיר שאב.“

ועל שיר הבן מזיו האב,

אך בבואו לארצות מזרח

כבוד ה' עליו לא זרה,

והסיר מעליו מעילי הדת היקרים

ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים“ (תחכמוני, שער ג').

ברם מדברי שני השירים שנדפסו בתרמ"ו ב„דיואן לראב"ע“ (הוצ' ע. איגר, ברלין) משמע בפירוש שיצחק מת בתומו עוד בימי חיי אביו אשר גם הספידו יפה, כדרך שעושים לתמימים המתים מות ישרים, ולא כדעת ד"ר קויפמן. וכבר הוכיח ר"ד כהנא בספרו¹⁶) מתוכן השירים שר' יצחק לא המיר דתו. דעתו של פליישר במאמרו בענין זה¹⁷), היא שהראב"ע גופא בשירו „תוחלתי בכזבה“ מזכיר על מות בנו זה. לדעתו חלה יצחק בעת שאביו מורו הראב"ע היה בעיר אחרת, ומיהר לבוא לבנו יצחק לרפאותו.

השיר נכתב סמוך למות יצחק, שהובל מעיר לעיר למולדתו ומת על פני אביו. כנראה נפטר באחת מערי איטליה בין שנת תתק"ח לשנת תתק"ט.

(14) וע"ע Friedlander M. Ibn Ezra in England. J.H.S. in England, Trans-actions vol. II, 1804—5.

(15) „מתי ואיפה חבר אבן עזרא ספר, שפה ברורה' שלו“? — הצופה לחכמת ישראל, שנה י"ג, תרפ"ט.

(16) קובץ חכמת ראב"ע, וורשוי תרנ"ד לר' דוד כהנא.

(17) ע' אפריון, בעריכת ש. מיללער, יאנקערס, ניו יורק, שנה ה', קובץ ראשון, תרפ"ח, מאמרו של י. ל. פליישר „אלה תולדות יצחק בן אברהם“.

11. במאמר אחר „לקורות יצחק אבן עזרא“¹⁸), מגלה לנו פליישר על פי מקורות חדשים פרטים נוספים על יצחק בן הראב"ע, ומסקנותיו הן: שיצחק נולד בקורדובה והתגורר אח"כ במצרים לפני שנת 1143, שם כתב שירים כאביו ועבר אז לבגדד. ואשר להמרת דתו, סובר פליישר שהיות ואיש חסדו הרופא נתנאל בן עלי מבגדד חיבק דת איסלם יצא שם רע גם על רעו ר' יצחק בן הראב"ע (שהעתיק פירושו של הרופא לקהלת). ובנוגע למקורו של אחריו, מפשר פליישר, שיצחק אמנם המיר את דתו, רק למראית עין כלפי חוץ, אבל כלפי פנים נשאר יהודי נאמן לעמו ודתו. ורבים היו כמוהו אז, ועליהם כתב הרמב"ם ב„אגרת השמד“ שאין לזלזל באלו שהמירו באונס. כנראה אירע הדבר בשנת 1160, ועדיין מוטלת בספק נסיעת הראב"ע לבגדד לבנו החולה¹⁹).

12. בדבר מקום קבורתו של הראב"ע, סובר פליישר שאין שום יסוד להאמין שהראב"ע נקבר בכבול בא"י כעדות ר' יצחק חילו (1333) בספרו „שבילי ירושלים“. אחרי שפליישר מתוה את מסעות הראב"ע, הוא מביא דעתו של ר' יוסף טוב עלם הספרדי (שחיבר פירוש על הראב"ע לתורה) שהראב"ע בא בסוף ימיו לארץ ישראל אחרי שחיבר פירושו לתורה²⁰), בניגוד לזה מקבל פליישר דעתו של ר' משה תקו שהראב"ע נפטר באנגליה²¹).

13. על השאלה „מדוע יצא רבינו אברהם אבן עזרא מספרד?“ דן פליישר במקום אחר²²), הוא מפיץ אור על התקופה שבה עבר הראב"ע מספרד לרומא, ומתנגד לגרע שלדעתו נולד הראב"ע בטולידה וחי בה עד שעזבה מחוסר פרנסה ונדד לבגדד ומשם לרומא. הוא גם לא מקבל סברת שטיינשניידר שלא עזב הראב"ע את ספרד „מחמת האלמוותידין“ („מחמת המציקים“ כדברי הראב"ע בהקדמתו לאיכה). הוא גם לא מוצא שום יסוד בהשערותיהם השונות של גייגר, אלברכט וד. כהנא בנוגע למסעותיו של הראב"ע בכלל. לדעתו לא „קנאו בו הקנאים“ (אלברכט), כי הראב"ד חושב על הראב"ע (ב„סדר הקבלה“ שלו) כעל איש חכם וקדוש, ואת פיוטיו היו שרים בבתי הכנסיות שבספרד (כעדות אלבוגן). אלא שהראב"ע ברח מספרד מבלי להפוך דרכו לרומא מחמת האלמוותידין, ולרדיפותיהם שמהן טעם בעצמו רומז השיר „אהה ירד“. לדעתו עשו האלמוותידין

18) סיני, כרך כ"א, ירושלים, תש"ו, בעריכת הרב י. ל. הכהן מימון. וע"ע חיים שירמן השירה העברית בספרד ופרובאנס. כרך ראשון הוצ' דביר, ירושלים, תל-אביב, תשי"ז.

19) ע' ברבעון הצרפתי לחכ"י — R.E.J. XX, 140.

20) ע' בספרו „צפנת פענח“ הוצ' ד. הרצוג, חלק א', קראקא, תרע"ב, ע' 50.

21) י. ל. פליישר: „הנקבר ראב"ע בארץ ישראל או לא?“ לוח ירושלים, ירושלים, תש"ו.

22) מזרח ומערב, בעריכת אלמליח. כרך שלישי — תרפ"ט.

שמות פעמיים בקהילות ספרד וצפון אפריקה, והעיר אליסאנה היתה האחרונה שבה התגורר הראב"ע בספרד, ושם נפגע מהרדיפות.

14. בענין נסיעותיו של הראב"ע, אסף פליישר חומר מקורי רב „למען הראות שבתקופה הראשונה של קורות חייו היה הראב"ע מתגורר במדינות שונות וערים שונות באפריקה הצפונית“²³). פ. מוכיח ש„פעמים רבות נסע מספרד לאפריקה ולהפך“. סדר המדינות במסעותיו היה כזה: מצרים, בארקא, תוניס, אלגיר ומארוקן בערי תאפולאלת וסגלמסה. גם פליישר נקט בראשונה בדעת גרץ, שטיינשניידר, כהנא וקופמן, שהראב"ע היה במצרים²⁴), אולם אחר כך חזר מדעה זו, והוכיח „שרבי יהודה הלוי בא יחד עם ראב"ע לתוניס, ובעיר קאבס אף כתב קינה לנרצחי האלמוותידין. (ע' כהנא, ראב"ע, כרך א', ע' 250). הראב"ע התגורר באפריקה הצפונית שנים רבות לפני שנסע לארצות אירופה.

מאפריקה שב לספרד ומשם הלך לרומא כשנה-שנתיים לפני שנת תת"ק. „אין כל ספק — כותב פליישר — שאת אחד המסעות לאפריקה עשה ראב"ע יחד עם רבינו יהודה הלוי“, כעדות ר' שלמה י' פרחון ב„מחברת הערוך“ (הוצ' גוטליב, פרסבורג — 1844)²⁵).

15. במאמרו „רבינו אברהם אבן עזרא בצרפת, התגוררותו ועבודתו הספרותית שם“²⁶), מברר פליישר כל המקומות והתאריכים במסעות הראב"ע ופעולתו בצרפת והתעכבותו בנרבונה כעדות בעל „צפנת פענח“, ואח"כ בברדרש (Beziere), שחיבר שם לכבוד חכמיה את „ספר השם“ (פירודא תקצ"ד, עם פי' אור נוגה להמול"ר ר' גבריאל הירש ליפמן). סקירה יפה ניתנת לנו על חבורי הראב"ע בחכמת התכונה כספר „ראשית חכמה“ עם פירוש „ספר הטעמים“, „ספר משפטי המזלות“, „ספר המולדות“, „ספר המבחרים“, „ספר המאורות“, „ספר העולם“. כל אלו דנים באסטרולוגיה, חכמת המזלות והשפעתם על הברואים. ספרים אלו תורגמו ללטינית ע"י פוטיאוס אפונינסוס — (Venedry 1507). הראב"ע חיברם במשך שלשה חדשים בברדרש, והספרים הללו היו מאוד נפוצים, באירופה, בעיקר במדינת פרובנס.

16. גם בדבר ה„ראב"ע ומלאכתו הספרותית באנגליה“, דן פליישר ארוכות וביחוד על „אגרת השבת“ שכתב נגד הרשב"ם וקורותיה.

23) שם, י. ל. פליישר: „רבינו אברהם אבן עזרא באפריקה“. וע"ע כזה ב„סיני“, כרך א', בוקרשט — תרפ"ח.

24) ע' קרית ספר „על דבר ספר היסוד ושפת יתר להראב"ע“, שנה ג' חוב' ב-ג.

25) וע' „איגרות חכמי איטליה, המספרות שבה הראב"ע“. נ. בן מנחם, סיני, כ"ט, ירושלים תשי"ב.

26) מזרח ומערב, כרך ד', תר"ץ.

11. במאמר אחר „לקורות יצחק אבן עזרא“¹⁸), מגלה לנו פליישר על פי מקורות חדשים פרטים נוספים על יצחק בן הראב"ע, ומסקנותיו הן: שיצחק נולד בקורדובה והתגורר אח"כ במצרים לפני שנת 1143, שם כתב שירים כאביו ועבר אז לבגדד. ואשר להמרת דתו, סובר פליישר שהיות ואיש חסדו הרופא נתנאל בן עלי מבגדד חיבק דת איסלם יצא שם רע גם על רעו ר' יצחק בן הראב"ע (שהעתיק פירושו של הרופא לקהלת). ובנוגע למקורו של אלחריזי, מפשר פליישר, שיצחק אמנם המיר את דתו „רק למראית עין כלפי חוץ, אבל כלפי פנים נשאר יהודי נאמן לעמו ודתו“. ורבים היו כמוהו אז, ועליהם כתב הרמב"ם ב„אגרת השמד“ שאין לזלזל באלו שהמירו באונס. כנראה אירע הדבר בשנת 1160, ועדיין מוטלת בספק נסיעת הראב"ע לבגדד לבנו החולה¹⁹).

12. בדבר מקום קבורתו של הראב"ע, סובר פליישר שאין שום יסוד להאמין שהראב"ע נקבר בכבול בא"י כעדות ר' יצחק חילו (1333) בספרו „שבילי ירושלים“. אחרי שפליישר מתוה את מסעות הראב"ע, הוא מביא דעתו של ר' יוסף טוב עלם הספרדי (שחיבר פירוש על הראב"ע לתורה) שהראב"ע בא בסוף ימיו לארץ ישראל אחרי שחיבר פירושו לתורה²⁰), בניגוד לזה מקבל פליישר דעתו של ר' משה תקו שהראב"ע נפטר באנגליה²¹).

13. על השאלה „מדוע יצא רבינו אברהם אבן עזרא מספרד?“ דן פליישר במקום אחר²²), הוא מפיץ אור על התקופה שבה עבר הראב"ע מספרד לרומא, ומתנגד לגרע שלדעתו נולד הראב"ע בטולידה וחי בה עד שעזבה מחוסר פרנסה ונדד לבגדד ומשם לרומא. הוא גם לא מקבל סברת שטיינשניידר שלא עזב הראב"ע את ספרד „מחמת האלמוותידין“ („מחמת המציקים“ כדברי הראב"ע בהקדמתו לאיכה). הוא גם לא מוצא שום יסוד בהשערותיהם השונות של גייגר, אלברכט וד. כהנא בנוגע למסעותיו של הראב"ע בכלל. לדעתו לא „קנאו בו הקנאים“ (אלברכט), כי הראב"ד חושב על הראב"ע (ב„סדר הקבלה“ שלו) כעל איש חכם וקדוש, ואת פיוטיו היו שרים בבתי הכנסיות שבספרד (כעדות אלבוגן). אלא שהראב"ע ברח מספרד מבלי להפוך דרכו לרומא מחמת האלמוותידין, ולרדיפותיהם שמהן טעם בעצמו רומז השיר „אהה ירד“. לדעתו עשו האלמוותידין

18) סיני, כרך כ"א, ירושלים, תש"ו, בעריכת הרב י. ל. הכהן מימון. וע"ע חיים שירמן השירה העברית בספרד ופרובאנס. כרך ראשון הוצ' דביר, ירושלים, תל-אביב, תש"ו.

19) ע' ברבעון הצרפתי לחכ"י — R.E.J. XX, 140.

20) ע' בספרו „צפנת פענח“ הוצ' ד. הרצוג, חלק א', קראקא, תרע"ב, ע' 50.

21) י. ל. פליישר: „הנקבר ראב"ע בארץ ישראל או לא?“ לוח ירושלים, ירושלים, תש"ו.

22) מזרח ומערב, בעריכת אלמליח. כרך שלישי — תרפ"ט.

שמות פעמיים בקהילות ספרד וצפון אפריקה, והעיר אליסאנה היתה האחרונה שבה התגורר הראב"ע בספרד, ושם נפגע מהרדיפות.

14. בענין נסיעותיו של הראב"ע, אסף פליישר חומר מקורי רב „למען הראות שבתקופה הראשונה של קורות חייו היה הראב"ע מתגורר במדינות שונות וערים שונות באפריקה הצפונית“²³). פ. מוכיח ש„פעמים רבות נסע מספרד לאפריקה ולהפך“. סדר המדינות במסעותיו היה כזה: מצרים, בארקא, תוניס, אלגיר ומארוקו בערי תאפולאלת וסגלמסה. גם פליישר נקט בראשונה בדעת גרץ, שטיינשניידר, כהנא וקופמן, שהראב"ע היה במצרים²⁴), אולם אחר כך חזר מדעה זו, והוכיח „שרבי יהודה הלוי בא יחד עם ראב"ע לתוניס, ובעיר קאבס אף כתב קינה לנרצחי האלמוותידין. (ע' כהנא, ראב"ע, כרך א', ע' 250). הראב"ע התגורר באפריקה הצפונית שנים רבות לפני שנסע לארצות אירופה.

מאפריקה שב לספרד ומשם הלך לרומא כשנה-שנתיים לפני שנת תת"ק. „אין כל ספק — כותב פליישר — שאת אחד המסעות לאפריקה עשה ראב"ע יחד עם רבינו יהודה הלוי“, כעדות ר' שלמה י' פרחון ב„מחברת הערוך“ (הוצ' גוטליב, פרסבורג — 1844)²⁵).

15. במאמרו „רבינו אברהם אבן עזרא בצרפת, התגוררותו ועבודתו הספרותית שם“²⁶), מברר פליישר כל המקומות והתאריכים במסעות הראב"ע ופעולתו בצרפת והתעכבותו בנרבונה כעדות בעל „צפנת פענח“, ואח"כ בברדרש (Beziere), שחיבר שם לכבוד חכמיה את „ספר השם“ (פירודא תקצ"ד, עם פי' אור נוגה להמול"ר ר' גבריאל הירש ליפמן). סקירה יפה ניתנת לנו על חבורי הראב"ע בחכמת התכונה כספר „ראשית חכמה“ עם פירוש „ספר הטעמים“, „ספר משפטי המזלות“, „ספר המולדות“, „ספר המבחרים“, „ספר המאורות“ ו„ספר העולם“. כל אלו דנים באסטרולוגיה, חכמת המזלות והשפעתם על הברואים. ספרים אלו תורגמו ללטינית ע"י פוטיאוס אפונינסוס — (Venedry 1507). הראב"ע חיברם במשך שלשה חדשים בברדרש, והספרים הללו היו מאוד נפוצים, באירופה, בעיקר במדינת פרובנס.

16. גם בדבר ה„ראב"ע ומלאכתו הספרותית באנגליה“, דן פליישר ארוכות וביחוד על „אגרת השבת“ שכתב נגד הרשב"ם וקורותיה.

23) שם, י. ל. פליישר: „רבינו אברהם אבן עזרא באפריקה“. וע"ע כזה ב„סיני“, כרך א', בוקרשט — תרפ"ח.

24) ע' קרית ספר „על דבר ספר היסוד ושפת יתר להראב"ע“, שנה ג' חוב' ב-ג.

25) וע' „איגרות חכמי איטליה, המספרות שבה הראב"ע“. נ. בן מנחם, סיני, כ"ט, ירושלים תשי"ב.

26) מזרח ומערב, כרך ד', תר"ץ.

לרעתו העלים הראב"ע מקום חבר האגרת, לתת לה צורה סודית למען תפעל יותר על לב החמיון כשהיא לבושה בערפלי המסתורין. במאמר שני בשם זה (אוצה"ח, שנה ז', חוברת ז')²⁷ מנתח פליישר תוכן הספר "יסוד מורא" לראב"ע והוא חבורי בדבר המצוות, המחולק ליי"ב שערים בעלי חומר מגוון עשיר כדרך הראב"ע בחבוריו. (וע' כרם חמד, ח"ב, מכתב ז' לשד"ל).

17. ב"פרושים לפירוש ראב"ע למקרא"²⁸, נותן לנו פליישר רשימה ביוביליגרפית של כל הפירושים שנדפסו עד היום וגם מפירושים בכת"י שלא ראו אור עולם שנתחברו על פירוש הראב"ע. הערותיו ומקורותיו לרשימת הספרקומנטרים חשובות מאוד לספרות הראב"ע ומחקרה.

18. במאמר אחר, "דברים תמוהים בפירושי ראב"ע"²⁹, עומד פליישר על תופעת הדברים ששבשו המעתיקים בפירושי ראב"ע למקרא, ומראה על סתירות רבות בדברי הרב המבוארים עפ"י הפירושים על הראב"ע, על השוואות מתוך כת"י שונים ועל "דברים שאחר העיון נראה שהראב"ע לא טעה".

19. פליישר הוציא לאור את "ספר המבחרים לראב"ע"³⁰ חבור בתכונה שעל פיו יובנו הרבה פירושים קשיהבנה במקרא, (כגון דברים ה', כ"ו). ה"סודות" שבפירושו נפתרים מאליהם בחבוריו על התכונה. הללו נתרגמו מכבר לרומית, צרפתית, אנגלית ועוד, ונודעו ככה גם לחכמי הנוצרים. בעוד שהרמב"ם חשב את חכמת המזלות לאמונה טפלה (רמב"ם הל' עכו"ם, פ"א, ה"ח), חשב הראב"ע שהאדם יכול להינצל מצרות שונות ע"י חכמת המזלות, ושגורלו של האדם הסתמי תלוי בכוכבים ומזלות. ובכל זאת לא תשלול השפעת המזלות — לדעת הראב"ע — את הבחירה מהאדם, אשר לא יוכל האדם לשנות את טבעו בכלל כי אם הפרטים ישתנו. (ע' ראב"ע לשמות ז', ג').

20. חבור אחר של הראב"ע הוציא י. ל. פליישר בשנת תרצ"ב, והוא "ספר המאורות לראב"ע"³¹, החבור בחכמת האיצטגנינות שהראב"ע

(27) וע"ע על "תרגומו של הראב"ע לספר טעמי הלוחות של מחמד בן מתני, ועל "ספר המספר לראב"ע" ועל "סוף ימי הראב"ע ומקום פטירתו", במאמרו של פליישר הנ"ל ב"אוצר החיים" לח. י. עהרנרייך, שנה ז', מחברת ה—ו.

(28) ע' "אוצר החיים", שנה יא—יב, יד, בהמשכים.

(29) נדפס ב"בית המדרש החדש" ירחון, י"ל ע"י א. א. פיורקא, גריבה, תרצ"א שנה שניה.

(30) ס' המבחרים לראב"ע, י"ל ע"י י. ל. פליישר, עפ"י כת"י וטיקאן, קלוד, בס' היובל להרבנים לאווי, לענקע, זינגער, וגם בהדפסת מיוחדת.

(31) ס' המאורות לראב"ע, עם הערות, עפ"י כת"י וטיקאן משנת הא' קצ"ה, י"ל ע"י י. ל. פליישר, "סיני", כרך ה' ס' היובל לד"ר נמירובר, בוקרשט. תרצ"ג. ובהדפסה מיוחדת.

למדה בספרד והתמחה בה. הוא אף נחשב למפיציה הראשונים של חכמה זו מארצות ערב לארצות הנוצרים, כדרך שעשה עם חכמת הדקדוק³². גם מתוך חבור זה יבוארו הרבה מפירושי הקשים למקרא. כנראה חברו הראב"ע בשנת ד"א תתק"ח בעיר בדרש בצרפת.

ואמנם, מבטיחנו פליישר להוציא לאור סידרה שלמה של חבורים אלו מהקודקס וטיקן, ביניהם ס' "ראשית חכמה", ס' "השאלות", ס' "המבחרים" (הוציאו בתרצ"ט — קלוד), ס' "הטעמים" (הוציאו בירושלים תש"א), ס' "המולדות", ס' "המאורות" (הוציאו בבוקרשט תרצ"ג), "וספר העולם" (שהוציאו באוצה"ח — תרצ"ז). בדבר "ספר העבור שרצה להוציא, העיר א"א עקביא, שי. ל. פליישר מטמושווארה יזם להוציא מהדורה חדשה של כל ספרי ראב"ע, ואף הוציא מקצתם... בינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה ולא שמעתי עוד דבר על האיש ופועלו"³³.

21. ליהוי שמו של הראב"ע, כתב פ. מאמרו "כמה חכמים היו לנו בשם ר' אברהם החוזה", (ע' חורב, י"א. בימ"ד למורים ישיבה—אוניברסיטה, ניו יורק — תשי"א).

המחבר הפורה הזה שהקדיש כל חייו לחקר הראב"ע וחבוריו, פירסם גם מאמרים אחרים, כגון "הגהות לש"ס" מאת זקנו ר' ברוך עקפעלד אבד"ק טשוס בעמח"ס "פאת השדה"³⁴; על המטודיקה באגדה בשם "באיזה דרך נלך באגדה"³⁵ ומאמר חשוב על תורתו בכת"י של הגאון ר' וואלף בוסקוביץ ז"ל שחי בימי ה"חתם סופר", ופירושו הרחב "סדר למשנה" על ה"יד החזקה" להרמב"ם, ועוד חבורים שלא זכו להדפס³⁶. פליישר ברוב חרדתו לתורה שבכתב יד חפש לו גואלים בקרב ישראל. כן ראוי לציון מאמרו (היסטורי בקרתי) "לתולדות רבני טומושווארה" במאות ה"ח והי"ט³⁷.

Halevy Raphael: The Astrological Works of Abraham ibn Ezra, (32) Baltimore, 1927.

(33) ע' מאמרו "ספר העבור לרבי אברהם אבן עזרא", תרביץ, כ"ה, חוב' שלישית, ניסן — תשי"ז.

(34) בהמשכים ב"אוצר החיים", שנה ה' תרפ"ט. וע"ע "השגות ושובות" לי. ל. פליישר, שם בהמשכים.

(35) "נטעי בחורים" מאסף תורני, י"ל ע"י א. קצבורג, ואיצן, תרס"ה, בו פירסם עוד מאמרים.

וע"ע מאמרו של נ. בן מנחם, "כתבי י. ל. פליישר, קרית ספר, לג, תשי"ה, ע' 227—282.

(36) "שלשת אלפים עמודים כ"י מהרב ר' וואלף בוסקוביץ ז"ל. מאת י. ל. פליישר, "קרית ספר", שנה ג', חוב' א', תרפ"ו. וכן גם ב"אפריון" לר"ש מיללער, סעאיני, קובץ ג', תרפ"ו.

(37) "סיני", כרך ב', ספר היובל לד"ר אדולף שטרן, כרך ב', בוקרשט — תרפ"ט.

לדעתו העלים הראב"ע מקום חבור האגרת, לתת לה צורה סודית למען תפעל יותר על לב החמון כשהיא לבושה בערפלי המסתורין. במאמר שני בשם זה (אוצה"ח, שנה ז', חוברת ז')²⁷ מנתח פליישר תוכן הספר "יסוד מורא" הראב"ע והוא חבורו בדבר המצוות, המחולק ל"ב שערים בעלי חומר מגוון עשיר כדרך הראב"ע בחבוריו. (וע' כרם חמד, ח"ב, מכתב ז' לשד"ל).

17. ב"פרושים לפירוש ראב"ע למקרא"²⁸, נותן לנו פליישר רשימה ביוביליגרפית של כל הפירושים שנדפסו עד היום וגם מפירושים בכת"י שלא ראו אור עולם שנתחברו על פירוש הראב"ע. הערותיו ומקורותיו לרשימת הסופרומנטרים חשובות מאוד לספרות הראב"ע ומחקרה.

18. במאמר אחר "דברים תמוהים בפירושי ראב"ע"²⁹, עומד פליישר על תופעת הדברים ששבשו המעתיקים בפירושי ראב"ע למקרא, ומראה על סתירות רבות בדברי הרב המבוארים עפ"י הפירושים על הראב"ע, על השוואות מתוך כת"י שונים ועל "דברים שאחר העיון נראה שהראב"ע לא טעה".

19. פליישר הוציא לאור את "ספר המבחרים לראב"ע"³⁰ חבור בתכונה שעל פיו יובנו הרבה פירושים קשיהבנה במקרא, (כגון דברים ה', כ"ו). ה"סודות" שבפירושו נפתרים מאליהם בחבוריו על התכונה. הללו נתרגמו מכבר לרומית, צרפתית, אנגלית ועוד, ונודעו ככה גם לחכמי הנוצרים. בעוד שהרמב"ם חשב את חכמת המזלות לאמונה טפלה (רמב"ם הל' עכ"ם, פ"א, ה"ח), חשב הראב"ע שהאדם יכול להינצל מצרות שונות ע"י חכמת המזלות, ושגורלו של האדם הסתמי תלוי בכוכבים ומזלות. ובכל זאת לא תשלול השפעת המזלות — לדעת הראב"ע — את הבחירה מהאדם, אשר לא יוכל האדם לשנות את טבעו בכלל כי אם הפרטים ישתנו. (ע' ראב"ע לשמות ז', ג').

20. חבור אחר של הראב"ע הוציא י. ל. פליישר בשנת תרצ"ב, והוא "ספר המאורות לראב"ע"³¹, החבור בחכמת האיצטגנינות שהראב"ע

(27) וע"ע על "תרגומו של הראב"ע לספר טעמי הלוחות של מחמד בן מתני, ועל "ספר המספר לראב"ע" ועל "סוף ימי הראב"ע ומקום פטירתו", במאמרו של פליישר הנ"ל ב"אוצר החיים" לח. י. עהרנרייך, שנה ז', מחברת ה—ו.

(28) ע' "אוצר החיים", שנה יא—יב, יד, בהמשכים.
(29) נדפס ב"בית המדרש החדש" ירחון, י"ל ע"י א. א. פיורקא, גריבה, תרצ"א שנה שניה.
(30) ס' המבחרים לראב"ע, י"ל ע"י י. ל. פליישר, עפ"י כת"י וטיקאן, קלוד, בס' היובל להרבנים לאווי, לענקע, זינגער, וגם בהדפסה מיוחדת.

(31) ס' המאורות לראב"ע, עם הערות, עפ"י כת"י וטיקאן משנת הא' קצ"ה, י"ל ע"י י. ל. פליישר, "סיני", כרך ה' ס' היובל לד"ר נמירובר, בוקרשט. תרצ"ג. ובהדפסה מיוחדת.

למדה בספרד והתמחה בה. הוא אף נחשב למפיציה הראשונים של חכמה זו מארצות ערב לארצות הנוצרים, כדרך שעשה עם חכמת הדקדוק³². גם מתוך חבור זה יבוארו הרבה מפירושי הקשים למקרא. כנראה חבורו הראב"ע בשנת ד"א תתק"ח בעיר בדרש בצרפת.

ואמנם, מבטיחנו פליישר להוציא לאור סידרה שלמה של חבורים אלו מהקודקס וטיקן, ביניהם ס' "ראשית חכמה", ס' "השאלות", ס' "המבחרים" (הוציאו בתרצ"ט — קלוד), ס' "הטעמים" (הוציאו בירושלים תש"א), ס' "המולדות", ס' "המאורות" (הוציאו בבוקרשט תרצ"ג), "וספר העולם" (שהוציאו באוצה"ח — תרצ"ז). בדבר "ספר העבור שרצה להוציא, העיר א"א עקביא, שי. ל. פליישר מטמושווארה יזם להוציא מהדורה חדשה של כל ספרי ראב"ע, ואף הוציא מקצתם... בינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה ולא שמעתי עוד דבר על האיש ופועלו"³³.

21. ליהוי שמו של הראב"ע, כתב פ. מאמרו "כמה חכמים היו לנו בשם ר' אברהם החוזה", (ע' חורב, י"א. בימ"ד למורים ישיבה—אוניברסיטה, ניו יורק — תשי"א).

המחבר הפורה הזה שהקדיש כל חייו לחקר הראב"ע וחבוריו, פירסם גם מאמרים אחרים, כגון "הגהות לש"ס" מאת זקנו ר' ברוך עקפעלד אבד"ק טשוס בעמח"ס "פאת השדה"³⁴; על המטודיקה באגדה בשם "באיזה דרך נלך באגדה"³⁵ ומאמר חשוב על תורתו בכת"י של הגאון ר' וואלף בוסקוביץ ז"ל שחי בימי ה"חתם סופר", ופירושו הרחב "סדר למשנה" על ה"יד החזקה" להרמב"ם, ועוד חבורים שלא זכו להדפס³⁶. פליישר ברוב חרדתו לתורה שבכתב יד חפש לו גואלים בקרב ישראל. כן ראוי לציון מאמרו (היסטורי בקרתי) "לתולדות רבני טומושווארה" במאות ה"ח והי"ט³⁷.

Halevy Raphael: The Astrological Works of Abraham ibn Ezra, (32) Baltimore, 1927.

(33) ע' מאמרו "ספר העבור לרבי אברהם אבן עזרא", תרביץ, כ"ו, חוב' שלישית, ניסן — תשי"ז.

(34) בהמשכים ב"אוצר החיים", שנה ה' תרפ"ט. וע"ע "השגות ושובות" ל. פליישר, שם בהמשכים.

(35) "נטעי בחורים" מאסף תורני, י"ל ע"י א. קצבורג, ואיצן, תרס"ה, בו פירסם עוד מאמרים.

וע"ע מאמרו של נ. בן מנחם, "כתבי י. ל. פליישר, קרית ספר, לג, תשי"ה, ע' 227—282.
(36) "שלשת אלפים עמודים כ"י מהרב ר' וואלף בוסקוביץ ז"ל. מאת י. ל. פליישר, "קרית ספר", שנה ג', חוב' א', תרפ"ו. וכן גם ב"אפריון" לר"ש מיללער, סעאיני, קובץ ג', תרפ"ו.

(37) "סיני", כרך ב', ספר היובל לד"ר אדולף שטרן, כרך ב', בוקרשט — תרפ"ט.

יתר מאמריו נפוצים במכ"ע שונים, רובם ככולם הזכרנו כבר, וביחוד מחקריו על הראב"ע ותורתו, ועליהם נוסף עוד:

"פרוש מאמר קשה בדברי אבן עזרא", אוצר החיים, שנה ז', מחב' א-ב.
 "הערות לפרושי הראב"ע", ו"תקונים". בהמשכים, הצופה מארץ הגר, משנות תרע"ו-תרפ"ח.

"באורים ותקונים בפירושי הראב"ע", סיני, שנה ב', כרך ג'
 "סימניות", שם, שנה י', כרך י"א.
 "הערות על דבר "ספר היסוד" של ראב"ע", הצופה שנה י"ב, חוב' ד'.

"מתי ואיפה חבר אבן עזרא ספר, שפה ברורה' שלן"
 שם כרך י"ג.

"הערות ותקונים לשירי ראב"ע" סיני, י', כרך כ"ה.
 "הערות, לאיגרות' חכמי איטליה", סיני, ט"ו, כרך ל'
 ירושלים תשי"ב.

"רבנו אברהם אבן עזרא ועבודתו הספרותית בעיר רומא", אוצ"ח, ט', תרצ"ג, בהמשכים.

"רבנו אברהם אבן עזרא ומלאכתו הספרותית בעיר לוקא שבאיטליה", הסוקר, שנה ב', תרצ"ד, בודאפשט, ושם, שנה ד', תרצ"ו-תרצ"ז.

"ספר העולם להראב"ע", נדפס ע"י י. ל. פליישר, אוצר החיים, שנה י"ג, תרצ"ז.

הנ"ל ב"חכמת שלמה", בערגסאס — תרצ"ה, ובהדפסה מיוחדת.
 "על שני הורוסקופים המיוחדים לרבי אברהם אבן עזרא", ב"מנחה ליהודה", ס' היובל להרי"ל זלוטניק, ירושלים תש"ו. (פליישר סבור שאינם של הראב"ע).

"ר' אברהם החוזה ורבי אברהם אבן עזרא", ב"לוח ירושלים" שנה י"א תשי"א, ע' קע"ח-קצ"ב. [והשווה, חורב, י"א, ניו יורק תשי"א, מאמרו "כמה חכמים היו לנו בשם ר' אברהם החוזה"].

"ספר הטעמים" להראב"ע, נוסח ראשון, מהד' י. ל. פליישר, ירושלים תשי"א.

חוץ מחבוריו שהזכרנו השתתף פליישר במדורי הבקרת לספרים במכ"ע שונים, ביניהם, "הצופה לחכמת ישראל" (בודאפשט) "סיני" (בוקרשט), "אוצר החיים", "האמת" (טורדא), "אפריון" (ניו יורק) ועוד.
 אכן גדולה היא תרומת האיש במחקרי הראב"ע, ומלאכתו הכנה והנאמנה בשטח זה הקנתה לו "שם בגבורים", גבורי המדע העברי.

אליהו שברצפלד

רומניה שבין הרי הקרפטים ונהר הדונאי ידועה כערש הרדיפות והאיבה לתושביה היהודים. אין לך תקופה בתולדות הישוב היהודי ברומניה שלא תהיה חתומה בחותם האנטישמיות המובהקת שממשלות המדינה, רובן ככולן, הטביעו עליה. ומלחמת היהודים הרומניים לשווי זכויות ולאמנציפציה תרבותית-פוליטית מן המאה ה"ט ואילך לא פסקה עד לימינו אנו. התגוננות ותגובה לזכות קיום הביאו אתן גם הנחיצות להוכחה על ותק הישוב היהודי ברומניה ועל השתרשותם של היהודים במדינה עוד בתקופה קדומה. האיש אשר בחר לו למשימה ולתעודה להוכיח, מנקודת מבט היסטורית וגיאופוליטית, על קדמות הישוב היהודי במדינות מולדביה וולכיה היה ד"ר אליהו שברצפלד, היהודי הראשון ברומניה שהקדיש כל חייו לחקר "תולדות היהודים ברומניה".

אביו בנימין ממשכילי גליציה היה, שהתישב ביאסי וניהל שם בית-ספר עברי בשנת 1853, אליהו נולד בשנת 1855 (תרט"ו) ביאסי, העיר שבה התחנך וסיים הגימנסיה. בגיל שבע עשרה כבר פירסם ב"קול המגין" (Vocea Aparatorului) של פלדמן על בעית היהודים בארץ, וב"Rumanische Post" בעריכת ד"ר ל. שטרן וי. שיין בבוקרשט. בשנת 1874 יסד ביאסי שבועון ספרותי בשם "Revista Jeraelita" לשנה אחת. באותה שנה עבר לבוקרשט ויסד את החברה "זשונמנעא איזראיליטה-רומינה" להפצת הספרות העברית בה שימש כנשיא. מתוך הכרה שרק על ידי ארגון חברות יהודיות-לאומיות יגיעו היהודים להתפתחות וקיום איתן ברומניה פעל הרבה באגודות "סיני", "ציון", "רומניזיא" ועוד. הוא גם השקיע הרבה מרץ ולחם מלחמת-מגן למען ארגון בתי-ספר והחינוך היהודי. ספרו החשוב⁽¹⁾ "בעית בתי הספר העברים וההתקדמות הישראלית" מהווה תרומה חשובה לתולדות החינוך העברי אז ברומניה⁽²⁾. הוא גם הכין דו"ח מיוחד לאספת ה"אליאנס" בפריס 1878 בענין החינוך העברי בזמנו, ופירסם בשטח זה מחקרים בעתון Prezentul בבקוי (1876) ובעתונו "האחוה" — (Fraternitatea) ב"1880—1884⁽³⁾.

(1) Chestia seualelor israelite: Elias Schwartzfeld, ed. Sinai, Bucuresti 1878

וע' המסע בגליל בקובינה, ב. שווארצפלד, כוכבי יצחק, וינא, 1853—1854.

(2) ע' מאמרי "תולדות החינוך העברי ברומניה" בס' "החנך והתרבות העברית באירופה" ג"י, תשי"ז, ע' 216.

(3) נוסד ע"י א. ש. גולד בבוקרשט, ונחשב להעתון היהודי הלאומי בה' הידיעה.

אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המזרחית לפני שקיעתה

יתר מאמריו נפוצים במכ"ע שונים, רובם ככולם הזכרנו כבר, וביחוד מחקריו על הראב"ע ותורתו, ועליהם נוסף עוד:

"פרוש מאמר קשה בדברי אבן עזרא", אוצר החיים, שנה ז', מחב' א-ב.
 "הערות לפרושי הראב"ע", ו"תקונים". בהמשכים, הצופה מארץ הגר, משנות תרע"ו-תרפ"ח.

"באורים ותקונים בפירושי הראב"ע", סיני, שנה ב', כרך ג'
 "סימניות", שם, שנה י', כרך י"א.
 "הערות על דבר "ספר היסוד" של ראב"ע", הצופה שנה י"ב, חוב' ד'.

"מתי ואיפה חבר אבן עזרא ספר, שפה ברורה' שלן" שם כרך י"ג.

"הערות ותקונים לשירי ראב"ע" סיני, י', כרך כ"ה.
 "הערות, לאיגרות' חכמי איטליה", סיני, ט"ו, כרך ל', ירושלים תשי"ב.

"רבנו אברהם אבן עזרא ועבודתו הספרותית בעיר רומא", אוצ'ה"ח, ט', תרצ"ג, בהמשכים.

"רבנו אברהם אבן עזרא ומלאכתו הספרותית בעיר לוקא שבאיטליה", הסוקר, שנה ב', תרצ"ד, בודאפשט, ושם, שנה ד', תרצ"ו-תרצ"ז.

"ספר העולם להראב"ע", נדפס ע"י י. ל. פליישר, אוצר החיים, שנה י"ג, תרצ"ז.

הנ"ל ב"חכמת שלמה", בערגסאס — תרצ"ו, ובהדפסה מיוחדת.
 "על שני הורוסקופים המיוחדים לרבי אברהם אבן עזרא", ב"מנחה ליהודה", ס' היובל להרי"ל זלוטניק, ירושלים תש"ו. (פליישר סבור שאינם של הראב"ע).

"ר' אברהם החוזה ורבי אברהם אבן עזרא", ב"לוח ירושלים" שנה י"א תשי"א, ע' קע"ח-קצ"ב. [והשווה, חורב, י"א, ניו יורק תשי"א, מאמרו "כמה חכמים היו לנו בשם ר' אברהם החוזה"].

"ספר הטעמים" להראב"ע, נוסח ראשון, מהד' י. ל. פליישר, ירושלים תשי"א.

חוץ מחבוריו שהזכרנו השתתף פליישר במדורי הבקרת לספרים במכ"ע שונים, ביניהם, "הצופה לחכמת ישראל" (בודאפשט) "סיני" (בוקרשט), "אוצר החיים", "האמת" (טורדא), "אפריון" (ניו יורק) ועוד.
 אכן גדולה היא תרומת האיש במחקרי הראב"ע, ומלאכתו הכנה והנאמנה בשטח זה הקנתה לו "שם בגבורים", גבורי המדע העברי.

אליהו שברצפלד

רומניה שבין הרי הקרפטים ונהר הדנואי ידועה כערש הרדיפות והאיבה לתושביה היהודים. אין לך תקופה בתולדות הישוב היהודי ברומניה שלא תהיה חתומה בחותם האנטישמיות המובהקת שממשלות המדינה, רובן ככולן, הטביעו עליה. ומלחמת היהודים הרומניים לשווי זכויות ולאמנציפציה תרבותית-פוליטית מן המאה ה"ט ואילך לא פסקה עד לימינו אנו. התגוננות ותגובה לזכות קיום הביאו אתן גם הנחיצות להוכחה על ותק הישוב היהודי ברומניה ועל השתרשותם של היהודים במדינה עוד בתקופה קדומה. האיש אשר בחר לו למשימה ולתעודה להוכיח, מנקודת מבט היסטורית וגיאופוליטית, על קדמות הישוב היהודי במדינות מולדביה וולכיה היה ד"ר אליהו שברצפלד, היהודי הראשון ברומניה שהקדיש כל חייו לחקר "תולדות היהודים ברומניה".

אביו בנימין ממשכילי גליציה היה, שהתישב ביאסי וניהל שם בית-ספר עברי בשנת 1853, אליהו נולד בשנת 1855 (תרט"ו) ביאסי, העיר שבה התחנך וסיים הגימנסיה. בגיל שבע עשרה כבר פירסם ב"קול המגין" (Vocea Aparatorului) של פלדמן על בעית היהודים בארץ, וב"Rumanische Post" בעריכת ד"ר ל. שטרן וי. שייך בבוקרשט. בשנת 1874 יסד ביאסי שבועון ספרותי בשם "Revista Jeraelita" לשנה אחת. באותה שנה עבר לבוקרשט ויסד את החברה "זשונלמא איזראיליטה-רומינה" להפצת הספרות העברית בה שימש כנשיא. מתוך הכרה שרק על ידי ארגון חברות יהודיות-לאומיות יגיעו היהודים להתפתחות וקיום איתן ברומניה פעל הרבה באגודות "סיני", "ציון", "רומניזריא" ועוד. הוא גם השקיע הרבה מרץ ולחם מלחמת-מגן למען ארגון בתי-ספר והחינוך היהודי. ספרו החשוב⁽¹⁾ "בעית בתי הספר העברים וההתקדמות הישראלית" מהווה תרומה חשובה לתולדות החינוך העברי אז ברומניה⁽²⁾. הוא גם הכין דו"ח מיוחד לאספת ה"אליאנס" בפריס 1878 בענין החינוך העברי בזמנו, ופירסם בשטח זה מחקרים בעתון Prezentul בבקוי (1876) ובעתונו "האחוזה" — (Fraternitatea) ב"1880-1884⁽³⁾.

(1) Chestia secolelor israelite: Elias Schwartzfeld, ed. Sinai, Bucuresti 1878

וע' המסע בגליל בוקובינה, ב. שווארצפלד, כוכבי יצחק, וינא, 1853-1854.

(2) ע' מאמרי "תולדות החינוך העברי ברומניה" בס' "החנוך והתרבות העברית באירופה" ו"י, תשי"ז, ע' 216.

(3) נוסד ע"י א. ש. גולד בבוקרשט, ונחשב להעתון היהודי הלאומי בה' הידיעה.

בשנת 1880 קיבל תואר דוקטור במדעי הפוליטיקה בבריסל, ובשנת 1881 דוקטורט שני למשפטים. באותה שנה חזר לרומניה וקיבל עליו עריכת העתון היהודי-רומני „פרטרניטיא” בבוקרשט (1885—1811). מעל שולי עתון זה הכריז וניהל א. ש. את מלחמתו נגד הממשלה וחוקי ההפליה האנטישמיים, בדרשו שווי זכויות ואזרחות ליהודי רומניה. בסגנונו הצח והמלוטש כתב כ-250 מאמרים על כל התסביך המסונף של בעיות היהודים בגלילות רומניה, בשטח הפוליטי, הכלכלי, הדתי, החינוכי והחברתי.

אם ד"ר משה גסטר, כיליד רומניה, היה חלוץ המחקר של השפה והספרות הרומנית⁽⁴⁾, כי אז נחשבים האחים אליהו ומשה שברצפלד לחלוצים בחקר תולדות היהודים ברומניה.

א. ש. נחשב להיסטוריון המקורי והמעמיק בחקר הישובים היהודים במדינות מולדבה וולכיה. בקיאותו בשטח הפוליטי-חברתי הקנתה לו שם בתור סופר וחוקר שהעז לירות חיצונית הפוליטיקה על הממשלה והעתונות הרומנית. מרצה בחסד, היה משמיע ברבים הרצאותיו ב„בראשואום” מטעם אגודת „התחיה”, בבוקרשט, ושימש גם בהוראה בביה"ס לודויג וליבל.

עד שבא אליהו ש. לא היה קיים שום חומר מסמכי בעל ערך היסטורי שידון ויוכיח על ותק היהודים וזכותם האזרחית ברומניה, חוץ משני ספריו של יעקב פסנטיר (1820—1901) והם: „דברי הימים לארצות רומניה”, יאסי 1871; „קורות היהודים ברומניה”, למברג 1873, שבהם הסטוריה ודמיון משמשים בערבוביה.

א. ש. נודע איפוא להיסטוריוגרף ראשון שעסק בשטח זה על סמך אוסף המקורות הדרושים. ואמנם אסף כל מיני תעודות, רשמי-מסעות עתיקים ברומנית וביתר השפות, פסקי-דין וכרוזי ממשלה ישנים, שמהם סידר לו ביבליוגרפיה מקורית לתולדות ישראל ברומניה. פרסומיו החשובים בשטח זה הופיעו החל מ-1882 בעתונו „פרטרניטיא”, ובעיקר מעל דפי ה„אנואר” בעריכת אחיו משה שברצפלד.⁽⁵⁾ הוא מראה על קדמות וזכות היהודים בארץ ועל התישבותם מאז בגלילות מולדבה וולכיה על יסוד תעודות ומסמכים ממשלתיים שבגנון הממלכתי.

שברצפלד בתור חניך תרבות המערב הופיע במחקריו ההיסטוריים הנ"ל בתקופת האביב ברומניה, עת נשול האופי והצורה של החיים הישנים והתעוררות להשכלת המערב. התענינותו של א. ש. בבעיות החינוך היהודי והתקדמות הנוער

(4) ע' מאמרי: „ד"ר משה גסטר” בספר „דור אחרון לחכמי ישראל במערב אירופה”. ניו יורק, חשי"ט.

(5) לוח השנה לבני. Anuar pentru Israeliti Bucuresti, M. Schwarzfeld. 1885—1897.

הופחה בו על ידי אביו בנימין והמשכילים הראשונים ברומניה כד"ר יוליוס בראש, שברץ, טיקטין ואחרים. כולם פעלו למען שיפור דרכי הלמוד העברי וליסוד בתי ספר יהודיים ברוח ההשכלה הגרמנית הנאורה. וכשהממשלה דרשה מבני ישראל חינוך חילוני והשתתפות בצבא. והללו נענו לקריאתה, נשמעה שוב הצווחה האנטישמית ש„היהודים מנשלים את הרומנים מבתי הספר”. הממשלה גם התחכמה אז לשלול את האזרחות מרוב תושביה היהודים, והתעלמה לחלוטין מהתחייבויותיה שלפני הקונגרס הברליני (1878).⁽⁶⁾ ככה נסגרו שערי בתי-הספר בפני היהודים, והממשלה לא שקטה עד שהחרימה וגירשה את מנהיגי יהדות רומניה ולוחמיה הנועזים, ביניהם גם ד"ר אליהו שברצפלד.

הוא שכתב כל כך הרבה על בעית ההגירה היהודית ברומניה, נאלץ לעזוב את מולדתו בין לילה ביום 18 לאוקטובר 1885, כשעדיין הספיק להוציא את הגליון האחרון של ה„פרטרניטיא”, בו הוא מתאר את גלותו האכזרית על ידי השלטונות.

יחד אתו הוגלו הסופרים ואנשי המדע ד"ר משה גסטר, ד"ר ברוצינר, י. ביטלהיים (שניהם מה„בוקארעשטער צייטונג”), מ. רוזנפלד, ו. אווערבאך ומיכאל עזיאל, עורך „היועץ”.⁽⁷⁾

אליהו שברצפלד התישב בפריס, ומשם לא פסק אף רגע את מלחמתו למען הטבת מצב היהודים ברומניה. בפריס נמנה למפקח על לשכת העזרה והצדקה מטעם הברון הירש, ואחר כך למזכיר חברת י.ק.א. עד יומו האחרון. הוא יום והקים קרן מיוחדת של חמשה מיליון פרנק למען יסוד בתי ספר עבריים בקהילות רומניה ותמיכתם, אחרי שבנ"י גורשו מבתי הספר הממשלתיים. עזרתו זו אמנם העמידה אז את החינוך העברי ברומניה על יסוד איתן, למרות כל המכשולים שהממשלה שמה בדרך חינוכו של הדור הצעיר.

א. ש. היה בעל דמיון בריא ועשיר, סופר מהיר ובעל חוש ריתורי אסתטי. הוא פירסם הרבה ציורים חיים בעלי ערך דוקומנטרי על חיי יהודי רומניה. בצורת ספורים ותיאורים, כולם ספוגים סבל וצער, דמעות ותלאות. רבים מספוריו אלו תורגמו לעברית והופיעו ב„המליץ” בשנות תרנ"ו—תרס"א, ויגידו לתפוצות ישראל על סבל אזיהם, על הפוגרומים ועלילות-דם, על הרציחות וגירושים בהמון של יהודי רומניה. מהמצויינים שבהם נזכיר: „השכור”, „נקי אובד”, „העלג”, „אחד הריקים”, „בת שר העיר” ועוד.⁽⁸⁾

(6) ד"ר מ. קוטיק: גולה במאבקה, תל אביב — 1944. וע"ע: J. Berkowitz: La Question des Israelites en Roumanie, Paris 1923.

(7) ע' Anuar pentru Israeliti: 1885 Bucuresti; Fraternitatea, X|18, 1885. Stern A: Insemanari din viata mea. Bucuresti 1921, vol. I—II.

(8) היועץ 1885. ומ. מבש"ן: מכתבים ברומניה, השלה, כ"ד, וי. נאכט, השלה, י"ו. S. Podoleanu: Istoria presei evreesti din Romania. I Bucuresti, 1938, p. 73.

בשנת 1880 קיבל תואר דוקטור במדעי הפוליטיקה בבריסל, ובשנת 1881 דוקטורט שני למשפטים. באותה שנה חזר לרומניה וקיבל עליו עריכת העתון היהודי-רומני „פרטרניטיא” בבוקרשט (1885—1811). מעל שולי עתון זה הכריז וניהל א. ש. את מלחמתו נגד הממשלה וחוקי ההפליה האנטישמיים, בדרשו שווי זכויות ואזרחות ליהודי רומניה. בסגנונו הצח והמלוטש כתב כ-250 מאמרים על כל התסביך המסונף של בעיות היהודים בגלילות רומניה, בשטח הפוליטי, הכלכלי, הדתי, החינוכי והחברתי.

אם ד"ר משה גסטר, כיליד רומניה, היה חלוץ המחקר של השפה והספרות הרומנית⁽⁴⁾, כי אז נחשבים האחים אליהו ומשה שברצפלד לחלוצים בחקר תולדות היהודים ברומניה.

א. ש. נחשב להסטוריון המקורי והמעמיק בחקר הישובים היהודים במדינות מולדבה וולכיה. בקיאותו בשטח הפוליטי-חברתי הקנתה לו שם בתור סופר וחוקר שהעז לירות חיצו הפוליטיקה על הממשלה והעתונות הרומנית. מרצה בחסד, היה משמיע ברבים הרצאותיו ב„בראשואום” מטעם אגודת „התחיה”, בבוקרשט, ושימש גם בהוראה בביה"ס לודיג וליבל.

עד שבא אליהו ש. לא היה קיים שום חומר מסמכי בעל ערך היסטורי שידון ויוכיח על ותק היהודים וזכותם האזרחית ברומניה, חוץ משני ספריו של יעקב פסנטיר (1820—1901) והם: „דברי הימים לארצות רומניה”, יאסי 1871; „קורות היהודים ברומניה”, למברג 1873, שבהם הסטוריה ודמיון משמשים בערבוביה.

א. ש. נודע איפוא להיסטוריוגרף ראשון שעסק בשטח זה על סמך אוסף המקורות הדרושים. ואמנם אסף כל מיני תעודות, רשמי-מסעות עתיקים ברומנית וביתר השפות, פסקי-דין וכרוזי ממשלה ישנים, שמהם סידר לו ביבליוגרפיה מקורית לתולדות ישראל ברומניה. פרסומיו החשובים בשטח זה הופיעו החל מ-1882 בעתונו „פרטרניטיא”, ובעיקר מעל דפי ה„אנואר” בעריכת אחיו משה שברצפלד.⁽⁵⁾ הוא מראה על קדמות וזכות היהודים בארץ ועל התישבותם מאז בגלילות מולדבה וולכיה על יסוד תעודות ומסמכים ממשלתיים שבגנוז הממלכתי.

שברצפלד בתור חניך תרבות המערב הופיע במחקריו ההיסטוריים הנ"ל בתקופת האביב ברומניה, עת נשול האופי והצורה של החיים הישנים והתעוררות להשכלת המערב. התענינותו של א. ש. בבעיות החינוך היהודי והתקדמות הנוער

(4) ע' מאמרי: „ד"ר משה גסטר” בספר „דור אחרון לחכמי ישראל במערב אירופה”. ניו יורק, חשי"ט.

(5) לוח השנה לבנ"י. Anuar pentru Israeliti Bucuresti, M. Schwarzfeld. 1885—1897.

הופחה בו על ידי אביו בנימין והמשכילים הראשונים ברומניה כד"ר יוליוס בראש, שברץ, טיקטין ואחרים. כולם פעלו למען שיפור דרכי הלמוד העברי וליסוד בתי ספר יהודיים ברוח ההשכלה הגרמנית הנאורה. וכשהממשלה דרשה מבני ישראל חינוך חילוני והשתתפות בצבא. והללו נענו לקריאתה, נשמעה שוב הצווחה האנטישמית ש„היהודים מנשלים את הרומנים מבתי הספר”. הממשלה גם התחכמה אז לשלול את האזרחות מרוב תושביה היהודים, והתעלמה לחלוטין מהתחייבויותיה שלפני הקונגרס הברליני (1878).⁽⁶⁾ ככה נסגרו שערי בתי-הספר בפני היהודים, והממשלה לא שקטה עד שהחרימה וגירשה את מנהיגי יהדות רומניה ולוחמיה הנועזים. ביניהם גם ד"ר אליהו שברצפלד.

הוא שכתב כל כך הרבה על בעית ההגירה היהודית ברומניה, נאלץ לעזוב את מולדתו בין לילה ביום 18 לאוקטובר 1885, כשעדיין הספיק להוציא את הגליון האחרון של ה„פרטרניטיא”, בו הוא מתאר את גלותו האכזרית על ידי השלטונות.

יחד אתו הוגלו הסופרים ואנשי המדע ד"ר משה גסטר, ד"ר ברוצינר, י. ביטלהיים (שניהם מה„בוקארעשטער צייטונג”), מ. רוזנפלד, ו. אווערבאך ומיכאל עזיאל, עורך „היועץ”.⁽⁷⁾

אליהו שברצפלד התישב בפריס, ומשם לא פסק אף רגע את מלחמתו למען הטבת מצב היהודים ברומניה. בפריס נמנה למפקח על לשכת העזרה והצדקה מטעם הברון הירש, ואחר כך למזכיר חברת י.ק.א. עד יומו האחרון. הוא יזם והקים קרן מיוחדת של חמשה מיליון פרנק למען יסוד בתי ספר עבריים בקהילות רומניה ותמיכתם, אחרי שבנ"י גורשו מבתי הספר הממשלתיים. עזרתו זו אמנם העמידה אז את החינוך העברי ברומניה על יסוד איתן, למרות כל המכשולים שהממשלה שמה בדרך חינוכו של הדור הצעיר.

א. ש. היה בעל דמיון בריא ועשיר, סופר מהיר ובעל חוש ריתורי אסתטי. הוא פירסם הרבה ציורים חיים בעלי ערך דוקומנטרי על חיי יהודי רומניה. בצורת ספורים ותיאורים, כולם ספוגים סבל וצער, דמעות ותלאות. רבים מספוריו אלו תורגמו לעברית והופיעו ב„המליץ” בשנות תרנ"ו—תרס"א, ויגידו לתפוצות ישראל על סבל אזהיהם, על הפוגרומים ועלילות-דם, על הרציחות וגירושים בהמון של יהודי רומניה. מהמצויינים שבהם נזכיר: „השכור”, „נקי אובד”, „העלג”, „אחד הריקים”, „בת שר העיר” ועוד.⁽⁸⁾

(6) ד"ר מ. קוטיק: גולה במאבקה, תל אביב — 1944. וע"ע: J. Berkowitz: La Question des Israelites en Roumanie, Paris 1923.

(7) ע' Anuar pentru Israeliti: 1885 Bucuresti; Fraternitatea, X/18, 1885. Stern A: Insemnari din viata mea. Bucuresti 1921, vol. I—II.

(8) היועץ 1885. ומ. מבש"ן: מכתבים מרומניה, השלה, כ"ד, וי. נאכט, השלה, י"ז. S. Podoleanu: Istoria presei evreesti din Romania. I Bucuresti, 1938, p. 73.

ברם, עיקר תרומתו של אליהו ש. היתה בתחום ההיסטוריוגרפיה היהודית ברומניה. מחקרי בשטח זה רבים הם, וחשיבותם ניכרת בתולדות ישראל. משאת-נפשו של א. היתה לעורר בספריו אלה את תשומת-לב העמים הדמוקרטיים, ובעיקר צרפת ואנגליה, למען שיפור מצב אחיו שברומניה. עבודתו החשובה ביותר היא "חקר תולדות היהודים ברומניה", ותיאור חייהם ובעיותיהם. לשם כך אסף ש. ארכיון ענקי של תעודות, רשימות אפיגרפיים, מנשרי ממשלה ומסמכים, וכך שקד על עבודתו זו כל ימי חייו ברצונו לאחד את כל החומר העשיר לספר אחד, כמצבה היסטורית לקבוץ יהודי רומניה. לא זכה האיש לראות את חזונו מתגשם וימת בחצי עבודתו בפריס ב־25 ליוני 1915, רחוק ממולדתו, אותה הכיר יותר מההיסטוריונים הרומנים ואשר לה הקדיש את מיטב כחותיו כל שנות חייו.⁹

בשנת 1914 פירסמה "התאחדות היהודים ברומניה" (Uniunea) את ספרו ההיסטורי "מתולדות היהודים" — Din Istoria Evreilor — Bucuresti — בו מנתח ש. על פי מקורות עתיקים את שלבי ההתישבות הראשונה והשניה של האוכלוסיה היהודית ברומניה, ובנין וקיום הערים והעיירות במולדה. בבקאות רבה משווה ש. את המקורות הישנים וה"קונדיקס" הרומנים. אוסף הוא בנאמנות כל פרט, כל גרגיר היסטורי שיש בו משום ענין ליהודים והתקיימותם בשתי הנסיכויות ממולדה וולכיה משנים קדמוניות. כך בונה ש. מבנה שלם של קדמות הישוב היהודי בארץ, ומראה בעליל שהיהודים היו הראשונים שסחרו את רומניה, וניהלו את התעשיות הקטנות כחלוצי הכלכלה ברומניה.

באותה שנה ניהל ש. את הפולמוס ההיסטורי עם הפרופסור האנטישמי הידוע ניקולי יורגה, אשר ניסה מתמיד לשלול את זכויותיהם של יהודי רומניה מתוך סילוף ההיסטוריה הרומנית ומקורותיה. תשובותיו של שברצפלד ליורגה נתפרטו בהעתון היהודי-רומני "השוויון" (Egalitatea) שנערך ע"י אחיו ההיסטוריון משה ש. למאמריו אלה חשיבות מרובה כחומר דוקומנטי-היסטורי. החומר המגוון והעשיר שהוציא אליהו שברצפלד בשפות שונות מכיל מחקרים היסטוריים, מחקרים משפטיים, ספורים, ציורים, מסות ותרגומים בעיקר בגרמנית, צרפתית ואנגלית.

הוא השתתף בעתונים ומכ"ע שונים, כגון: Jüdischer Telegraf 1877—78; Curierul de Iasi, Vocea Aparatorului, Posta romana, Aparatorul, Prezentul Fraternitatea, Revista Israelita, Anuar pentru Israeliti,

9) ע' י. קיסמאן: שטודיעס צו דער געשיכטע פון רומענישע יידן אין 19-טן און

אנהייב 20-טן יארהונדערט, יו"א, ניו יארק, 1944.

M. Schwartzfeld: Dr. Iuliu Baraseh, Bucuresti 1929.

וע"ע (ששים סופרים רומנים ממוצא יהודי), 60. Podoleanu S. Antologie: Seritori romani de origina evreiasca vol. II. Bucuresti, 1937.

הרבה פירסם בכנויו "אדמונד סיז'רוס".¹⁰ —

רשימה של כתבי אליהו שברצפלד

בעית בתי הספר העבריים. — Chestia scoalelor israelite, Bucuresti 1878.
האמת בענין המרד מברוסטורואסה, Adevarul asupra revoltei dela Brusturoasa, 1885. Bue.

רדו פורומברו ומעלליו בבי"ח לנייר. (בענין הפלית היהודים).

היהודים ברומניה. — Les Juifs en Roumanie, London 1901. (Edmond Sincerus).

בו הוא סותר לגמרי דעותיו האנטישמיות של רדו רוסטיורקס בענין הישוב היהודי ברומניה, וקדמותם וזכויותיהם של היהודים בארץ שבספרו הצרפתי: Verax (R. Rosetti): La Roumanie et les Juifs. Buc. 1903.

ספרו זה נחשב יחיד במינו, כי בו הוצגה בשיטה מדעית עמדת היהודים במלחמתם לזכויות ברומניה, ואפילו יריבו הרומני העריך את בקיאותו הרבה בתולדות מדינות רומניה, ורקס, הנ"ל ע' 218.

מתולדות ישראל. — Din Istoria Evreilor. V.E.R. Bucuresti — 1914.

היהודים בימי מרד היונים ברומניה. (1824—1821). Evreii sub Zavera. Anuar. Buc.

איש יהודי על כסא מולדביה (אהרן וודה — 1591). — Un evreu in seannul Moldovei. Anuar Buc.

היהודים במולדביה במאה הי"ח והי"ט. — Evreii din Moldova sub Regulamentul Organic. Idem.
Macelul evreilor sub Mihai Viteazul al Munteniei si Aron Voda al Moldovei

הרג רב ביהודים בימי הנסיך מיכאל הגבור מושל ולכיה ואהרן נסיך מולדביה. — (1594—1593).¹¹

דפים מתולדות ישראל ברומניה. — Pagini din Istoria Evreilor in Rumania
היהודים במולדביה במאה ה"ז והי"ז.¹² — Evreii in Moldova in secolul XVII.
The Jewish Quarterly (London) R.E.J., Jewish Encyclopedia, American Jewish Yearbook, Oesterreichische Wochenschrift (Viena) etc.

10) אולם מה שנמצא ב"אוניברסל אנציקלופדיה ע' א. ש. כרך IX, ע' 437 שערך השבועון "היועץ" באידיש, כתב לי ידידי הד"ר ישראל קנוביץ, ז"ל, אשר הכיר משפחת שברצפלד מקרוב, שמסופק בזה.

11) כולם הופיעו ב"ספר השנה" — אנואר בשנות ז—ה—ט להופעתו.

12) בעברית ב"סיני", מטעם "החברה לחכ"י בעריכת ד"ר מ. א. הלוי, שנה א', יאסי. עפ"י כת"י המחבר.

ברם, עיקר תרומתו של אליהו ש. היתה בתחום ההיסטוריוגרפיה היהודית ברומניה. מחקריו בשטח זה רבים הם, וחשיבותם ניכרת בתולדות ישראל. משאת-נפשו של א. היתה לעורר בספריו אלה את תשומת-לב העמים הדמוקרטיים, ובעיקר צרפת ואנגליה, למען שיפור מצב אחיו שברומניה. עבודתו החשובה ביותר היא „חקר תולדות היהודים ברומניה“, ותיאור חייהם ובעיותיהם. לשם כך אסף ש. ארכיון ענקי של תעודות, רשימות אפיגרפיים, מנשרי ממשלה ומסמכים, וכך שקד על עבודתו זו כל ימי חייו ברצונו לאחד את כל החומר העשיר לספר אחד, כמצבה היסטורית לקבוץ יהודי רומניה. לא זכה האיש לראות את חזונו מתגשם וימת בחצי עבודתו בפריס ב־25 ליוני 1915, רחוק ממולדתו, אותה הכיר יותר מההיסטוריונים הרומנים ואשר לה הקדיש את מיטב כחותיו כל שנות חייו.⁹

בשנת 1914 פירסמה „התאחדות היהודים ברומניה“ (Uniunea) את ספרו ההיסטורי „מתולדות היהודים“ — Din Istoria Evreilor — Bucuresti — — בו מנתח ש. על פי מקורות עתיקים את שלבי ההתישבות הראשונה והשניה של האוכלוסיה היהודית ברומניה, ובנין וקיום הערים והעיירות במולדה. בבקאות רבה משווה ש. את המקורות הישנים וה„קונדיקס“ הרומנים. אוסף הוא בנאמנות כל פרט, כל גרגיר היסטורי שיש בו משום ענין ליהודים והתקיימותם בשתי הנסיכויות ממולדה וולכיה משנים קדמוניות. כך בונה ש. מבנה שלם של קדמות הישוב היהודי בארץ, ומראה בעליל שהיהודים היו הראשונים שסחרו את רומניה, וניהלו את התעשיות הקטנות כחלוצי הכלכלה ברומניה.

באותה שנה ניהל ש. את הפולמוס ההיסטורי עם הפרופסור האנטישמי הידוע ניקולי יורגה, אשר ניסה מתמיד לשלול את זכויותיהם של יהודי רומניה מתוך סילוף ההיסטוריה הרומנית ומקורותיה. תשובותיו של שברצפלד ליורגה נתפרטמו בהעתון היהודי-רומני „השוויון“ (Egalitatea) שנערך ע"י אחיו ההיסטוריון משה ש. למאמריו אלה חשיבות מרובה כחומר דוקומנטי-היסטורי. החומר המגוון והעשיר שהוציא אליהו שברצפלד בשפות שונות מכיל מחקרים היסטוריים, מחקרים משפטיים, ספורים, ציורים, מסות ותרגומים בעיקר בגרמנית, צרפתית ואנגלית.

הוא השתתף בעתונים ומכ"ע שונים, כגון: Jüdischer Telegraf 1877—78; Curierul de Iasi, Vocea Aparatorului, Posta romana, Aparatorul, Prezentul, Fraternitatea, Revista Israelita, Anuar pentru Israeliti,

9) ע' י. קיסמאן: שטודיעס צו דער געשיכטע פון רומענישע יידן אין 19-טן און אנהייב 20-טן יארהונדערט, יו"א, ניו יארק, 1944.

M. Schwartzfeld: Dr. Iuliu Barasch, Bucuresti 1929.

וע"ע (ששים סופרים רומנים ממוצא יהודי), 60. Podoleanu S. Antologie: Seritori romani de origina evreiasca vol. II. Bucuresti, 1937.

הרבה פירסם בכנויו „אדמונד סיצי'רוס“. —¹⁰

רשימה של כתבי אליהו שברצפלד

בעית בתי הספר העבריים. — Chestia scoalelor israelite, Bueuresti 1878.
האמת בענין המרד מברוסטורואסה, Adevarul asupra revoltei dela Brusturoasa, 1885. Bue.

רדו פורומברו ומעלליו בבי"ח לנייר. (בענין הפלית היהודים).

היהודים ברומניה. — Les Juifs en Roumanie, London 1901. (Edmond Sincerus).

בו הוא סותר לגמרי דעותיו האנטישמיות של רדו רוסטיורקס בענין הישוב היהודי ברומניה, וקדמותם וזכויותיהם של היהודים בארץ שבספרו הצרפתי: Verax (R. Rosetti): La Roumanie et les Juifs. Buc. 1903.

ספרו זה נחשב יחיד במינו, כי בו הוצגה בשיטה מדעית עמדת היהודים במלחמתם לזכויות ברומניה, ואפילו יריבו הרומני העריך את בקיאותו הרבה בתולדות מדינות רומניה, ורקס, הנ"ל ע' 218.

מתולדות ישראל. — Din Istoria Evreilor. V.E.R. Bucuresti — 1914.

היהודים בימי מרד היונים ברומניה. (1824—1821). Evreii sub Zavera. Anuar. Buc.

איש יהודי על כסא מולדביה (אהרן וודה — 1591). — Un evreu in seannul Moldovei. Anuar Buc.

היהודים במולדביה במאה הי"ח והי"ט. — Evreii din Moldova sub Regulamentul Organic. Idem.

הרג רב ביהודים בימי הנסיך מיכאל הגבור מושל ולכיה ואהרן נסיך מולדביה. — Macelul evreilor sub Mihai Viteazul al Munteniei si Aron Voda al Moldovei

(1594—1593).¹¹ דפים מתולדות ישראל ברומניה. — Pagini din Istoria Evreilor in Rumania

היהודים במולדביה במאה ה"ז והי"ז.¹² — Evreii in Moldova in secolul XVII.

The Jewish Quarterly (London) R.E.J., Jewish Encyclopedia, American Jewish Yearbook, Oesterreichische Wochenschrift (Viena) etc.

10) אולם מה שנמצא ב„אויברסל אנציקלופדיה ע' א. ש. כרך IX, ע' 437 שערך השבועון „היועץ“ באידיש, כתב לי ידידי הד"ר ישראל קנוביץ, ז"ל, אשר הכיר משפחת שברצפלד מקרוב, שמספק בזה.

11) כולם הופיעו ב„ספר השנה“ — אנואר בשנות ז—ח—ט להופעתו.

12) בעברית ב„סיני“, מטעם „החברה לחכ"י בעריכת ד"ר מ. א. הלוי, שנה א', יאסי.

עפ"י כת"י המחבר.

ועוד מחקרים על מצב היהודים בימי הנסיך מתי בסרב, היהודים בימי הקודקס קלימכי, ועוד. חוץ מאלו הופיעו מחקרים אחדים שלו בתולדות היהודים ברומניה ב„השנתון העברי המצויר“, בוקרשט.

תרגומים

- א. רנן: היהודים כגזע ודת. — E. Renan: *Judaismul ca rasa si ca religie*, Buc. 1885.
 י. לעזו: תולדות ה„אליאנס“. — I. Loeb: *Evreii si Istoricul Aliantei Israelite* —
 ד. כהן: מגדל סטרטון, (רומן היסטורי). — Dr. D. Kohn: *Turmul Straton*.
 ל. פיליפסון: מריאנה. — L. Philippson: *Mariana* Buc. 1889.
 צדוק כהן: איזידור לעזו. — Zadok Kahn: *Isidore Loeb*. Buc. 1893.
 צ. גרץ: השקפת חמשים שנה. — H. Graetz: *Retrospectiva asupra ultimilor 50 ani*. 1894.
 א. דרמשטטר: התלמוד. — A. Darmsteter: *Talmudul*.
 ד"ר י. בראש: מסע בקרקוי, גליציה, מולדבה ומונטניה בשנות 1841—1842. —
 Dr. Iuliu Barasch: *Itinerar in Cracovia, Galitia, Moldova si Muntenia in anii 1841—42*. (1894). —
 א. לוי: מתולדות היהודים בסקסוניה. — A. Levy: *Ochire asupra istoriei evreilor din Saxonia*. 1895.
 מ. להמן: התושב הממלכתי. — Dr. M. Lehman: *Rezidentul Regal*. Buc. 1894.

משה שברצפלד

זכתה משפחת שברצפלד ושלשת האחים בני הסופר והמחנך בנימין: אליהו משה ווילהלם, יירשמו בין היהודים שהקדישו את חייהם, חיי פעולה ומעש, למען חקר קדמוניות היהודים ברומניה. עד היום לא זכינו להסטוריה שלמה ומקיפה של הישוב היהודי ברומניה, עליו נמנים האחים משה ואליהו לחלוצי המחקר בתולדות ישראל במדינות מולדבה וולכיה.
 משה ש. נמנה בין גדולי הסופרים היהודים וההסטוריונים שברומניה, ולחוקר הפולקלור היהודי בארץ. הוא נולד בדצמבר 1857 ביאסי, בה חונך על ברכי ההשכלה בבית אביו, וביקר אחר־כך באוניברסיטת יאסי למדעי הרוח ובאוניברסיטת בוקרשט לרפואה.
 עוד עם ניצני פרי ספרותו שנדפסו ב„רביסטא אינראעליטה“ בעריכת אחיו אליהו וב„בוציומול רומאן“ (Revista Israelita, Bucinmul roman).⁽¹⁾
 התפרסם משה כסופר מהיר ומוכשר. החל משנת 1876 הוציא וערך את „ספר השנה להיהודים“ בשם „אנואר“, והוא מאסף לחכמת ישראל וספרותה, שנחשב למכ"ע יחיד ומיוחד במינו ברומניה.⁽²⁾ בספר השנה הזה השתתפו טובי החוקרים והכמיי ישראל מרומניה וחוצה לה. המשתתפים העיקריים ב„אנואר“ היו שלשת האחים שברצפלד, וביחוד וילהלם שפירסם סידרת מאמרים „על חקר הלשון העברית“, שנדפסו גם ב„המליץ“, תרמ"ט (מגליון 67, 70 בהמשכים). אליהו ש. פירסם מחקרים חשובים על דברי ימי ישראל ברומניה, בעוד שהעורך גופא, משה ש. עסק בעריכת היסטוריה, ביבליוגרפיה, בקורת וסקירות פוליטיות־חברתיות על מצב היהודים ברומניה. בטוב טעם ודעת ובחוש פסיכולוגי עמוק ידע משה ש. לתאר בגווני חיים את דרכי חייהם ומנהגיהם של יהודי רומניה. ברם עיקר עבודתו שאליה התמסר כמעט כל ימי חייו הם: מחקרים בהסטוריה ובפולקלור היהודי.

(1) ע' בספר השנה, תש"ד. ליהודי רומניה. Almanahul Evreese 5704, Bucuresti 1943.
 (2) „Anuar, pentru Israeliti (1877—1898) I—XIX editat de Moses Schwartzfeld — Bucuresti

שנתון מדעי זה הוציא מ. ש. מחוץ ל־Analele (תעודות הסטוריה) של החברה „ד"ר י. בראש“. וע"ע בספרו הרומני של ד"ר אדולף שטרן, זכרונות מחיי ברומניה, ב' כרכים, בוקרשט, 1915—1921.

ועוד מחקרים על מצב היהודים בימי הנסיך מתי בסרב, היהודים בימי הקודקס קלימכי, ועוד. חוץ מאלו הופיעו מחקרים אחדים שלו בתולדות היהודים ברומניה ב„השנתון העברי המצויר“, בוקרשט.

תרגומים

- א. רנן: היהודים כגזע ודת. — E. Renan: *Judaismul ca rasa si ca religie*, Buc. 1885.
 י. לעז: תולדות ה„אליאנס“. — I. Loeb: *Evreii si Istoricul Aliantei Israelite* —
 ד. כהן: מגדל סטרטון. (רומן היסטורי). — Dr. D. Kohn: *Turmul Straton*.
 ל. פיליפסון: מריאנה. — L. Philippson: *Mariana* Buc. 1889.
 צדוק כהן: איזידור לעז. — Zadok Kahn: *Isidore Loeb*. Buc. 1893.
 צ. גרץ: השקפת חמשים שנה. — H. Graetz: *Retrospectiva asupra ultimilor 50 ani*. 1894.
 א. דרמשטר: התלמוד. — A. Darmsteter: *Talmudul*.
 ד"ר י. בראש: מסע בקרקוי, גליציה, מולדבה ומונטניה בשנות 1841—1842. —
 Dr. Iuliu Barasch: *Itinerar in Cracovia, Galitia, Moldova si Muntenia in anii 1841—42*. (1894). —
 א. לוי: מתולדות היהודים בסקסוניה. — A. Levy: *Ochire asupra istoriei evreilor din Saxonia*. 1895.
 מ. להמן: התושב הממלכתי. — Dr. M. Lehman: *Rezidentul Regal*. Buc. 1894.

משה שברצפלד

זכתה משפחת שברצפלד ושלשת האחים בני הסופר והמחנך בנימין: אליהו משה ווילהלם, יירשמו בין היהודים שהקדישו את חייהם, חיי פעולה ומעש, למען חקר קדמוניות היהודים ברומניה. עד היום לא זכינו להסטוריה שלמה ומקיפה של הישוב היהודי ברומניה, עליו נמנים האחים משה ואליהו לחלוצי המחקר בתולדות ישראל במדינות מולדבה וולכיה.
 משה ש. נמנה בין גדולי הסופרים היהודים וההסטוריונים שברומניה, ולחוקר הפולקלור היהודי בארץ. הוא נולד בדצמבר 1857 ביאסי, בה חונך על ברכי ההשכלה בבית אביו, וביקר אחר־כך באוניברסיטת יאסי למדעי הרוח ובאוניברסיטת בוקרשט לרפואה.
 עוד עם ניצני פרי ספרותו שנדפסו ב„רביסטא אינראעליטה“ בעריכת אחיו אליהו וב„בוציומול רומאן“ (Revista Israelita, Buciumul roman).⁽¹⁾
 התפרסם משה כסופר מהיר ומוכשר. החל משנת 1876 הוציא וערך את „ספר השנה להיהודים“ בשם „אנואר“, והוא מאסף לחכמת ישראל וספרותה, שנחשב למכ"ע יחיד ומיוחד במינו ברומניה.⁽²⁾ בספר השנה הזה השתתפו טובי החוקרים והכמי ישראל מרומניה וחוצה לה. המשתתפים העיקריים ב„אנואר“ היו שלשת האחים שברצפלד, וביחוד וילהלם שפירסם סידרת מאמרים „על חקר הלשון העברית“, שנדפסו גם ב„המליץ“, תרמ"ט (מגליון 67, 70 בהמשכים). אליהו ש. פירסם מחקרים חשובים על דברי ימי ישראל ברומניה, בעוד שהעורך גופא, משה ש. עסק בעריכת היסטוריה, ביבליוגרפיה, בקורת וסקירות פוליטיות־חברתיות על מצב היהודים ברומניה. בטוב טעם ודעת ובחוש פסיכולוגי עמוק ידע משה ש. לתאר בגוונים חיים את דרכי חייהם ומנהגיהם של יהודי רומניה. ברם עיקר עבודתו שאליה התמסר כמעט כל ימי חייו הם: מחקרים בהסטוריה ובפולקלור היהודי.

(1) ע' בספר השנה, תש"ד. ליהודי רומניה. Almanahul Evreese 5704, Bucuresti 1943.
 (2) „Anuar, pentru Israeliti (1877—1898) I—XIX editat de Moses Schwartzfeld — Bucuresti

שנתון מדעי זה הוציא מ. ש. מחוץ ל־Analele (תעודות הסטוריה) של החברה „ד"ר י. בראש“. וע"ע בספרו הרומני של ד"ר אדולף שטרן, זכרונות מחיי ברומניה, ב' כרכים, בוקרשט, 1915—1921.

א. זכותו העיקרית היא שחטט והיפש בשפוני טמוני התעודות הישנות וכתבי-יד עתיקים, אסף וצבר חומר רב להוכיח לממשלת רומניה על העובדה ההיסטורית של קדמוניות הישוב היהודי בארץ. בראיות למופת ועל סמך מסמכים היסטוריים מראה המחבר על התפתחות הקבוץ היהודי ברומניה, בעיקר בשטח הכלכלי והמסחרי. מחקריו אלו שמשו כחומר היסטורי אפילו להאנטישמי הידוע ההסטוריון הרומני פרופ. ניקולי יורגה לספרו "תולדות היהודים בארצותינו"⁽³⁾.

במחקריו ההסטוריים הוא מראה על העובדה שיהודי רומניה כבר ניהלו מסחר רחב עם שכניהם בארץ ומחוצה לה עוד במאה ה־ט, וכי הודות לתושבים היהודים שבמולדתם ולכניה התפתחו העיירות והכפרים הרומנים, התפתחות חברתית-כלכלית, שממנה נהנו גם התושבים הרומנים ביד מלאה. התעודות ההיסטוריות מראות בעליל שנסכי רומניה עודדו את ידי היהודים מגליציה לבוא למדינות מולדתם וללכת, להתישב ולסחור את הארץ, על ידי מימון, יבוא ויצוא. תעודות עתיקות כאלו פירסם משה ש. במאסף היהודי רומני שערך "אנואר", וגם בעתון היהודי-לאומי ברומנית "השויון" — Egalitatea — שהוציא בשנת 1890 לעניני יהדות וספרותה. שבועון זה התקיים והופיע בקביעות תחת ידו הפעילה יותר מחמשים שנה. סגנונו בהיר ותכנו עשיר. בעיקר חשובה היא תרומתו ההיסטורית של מ. ש. על יהודי רומניה בשנת 1885, בשלשה כרכים⁽⁴⁾.

כשהתחילה המצוקה האנטישמית ברומניה בשנת 1885, והממשלה הציקה להסופרים היהודים על התנגדותם לה, עזב מ. ש. את הפולמיקה הפוליטית שניהל זמן רב והתעמק בחקר דה־י ליהודי רומניה. בשנת 1886 יסד את האגודה ההיסטורית "יוליוס בראש" ע"ש ד"ר יהודה בראש (מחבר "אוצר חכמה" המכונה ה"מנדלסון מרומניה") שתעודתה לפרסם כל החומר ההיסטורי החד ומוכיח על קדמותם של היהודים בארץ, עפ"י מקורות אטנוגרפיים, והיסטוריים, לסוגיהם⁽⁵⁾. משה ש. היה הרוח החיה והמרכז הראשי של האגודה.

האגודה הוציאה כתבים מדעיים חשובים ברומנית לחקר היהודים ברומניה. באגודה היו מיוצגים שברצפלד האב ושלשת בניו, יעקב פסנטיר (ההסטוריון הראשון ברומניה) ועוד חכמים, כמשה גסטר, טיקטין, הלל כהנא, ד"ר מ. בק ועוד. בכל כתביו ניכרת מגמתו להוכיח להשלטון הרומני על ותק הישוב היהודי ברומניה אשר היה מתמיד לברכה בארץ.

ב"ספר הזכרון" לדברי ימי ישראל ברומניה, שהופיע בעברית

(3) Jorga N. Istoria Evreilor in tarile noastre. Bucuresti.
(4) M. Schwartzfeld Ochire asupra istoriei Evreilor in Romania, Bucuresti, 1887. I
Idem: Eскурсии критике asupra istoriei Evreilor in Romania, Buc. 1887. II
Idem: Momente din Istoria Evreilor in Romania, Bucuresti, 1889. III.
(5) Idem: Momente din Istoria Evreilor in Romania, Bucuresti, 1887—1890, Analele Societatii Istorice Iuliu Barasch. Bucuresti.
(6) בעריכת מ. ש.

בתרגומו של מ. מבש"ן⁽⁷⁾. נותן מ. ש. השקפה מקיפה ומפורטת על ראשית התישבותם של היהודים במדינות רומניה משנים קדמוניות עד שנת 1850. חומר היסטורי זה ממקורות מוסמכים רומניים, מהווה פרק ראשון לתולדות ישראל ברומניה הישנה.

ב. בשטח הפולקלור היהודי קנה לו שם עולם. יותר משישים שנה סייר בכל קצות הארץ, אסף ואיזן, חקר ודרש כל מיני משלים, אימרות, פתגמים ומכתמים יהודיים מפי "עמך", מן העיר ומן הכפר, שכבה ושכבה, מן "היינו דאמרי אנשי" די בכל אתר ואתר. בעבודה פולקלוריסטית זו השקיע מרץ ועיון רב עד לרגעו האחרון.

בספרו החשוב על "המנהגים והמשלים העממיים של משה הכלבי"⁽⁸⁾ החכם היהודי הנודד מרומניה, אסף מ. ש. המון אמרות, בדיחות, סטירות, מכתמים ומשלים ועצות בצירוף ביוגרפיה מקיפה על הפילוסוף היהודי המסכן. הספר שיצא במהדורה שניה בשנת 1901 ובמהדורה שלישית בהוצ' "ספריה לכל" בשנת 1936 בבוקרשט, נחשב כתרומה חשובה לספרות הפולקלור היהודי, וכחלק ראשון של עבודתו "הקבוץ היהודי באספקלריה של אוצר הלשון היהודית העממית ברומניה"⁽⁹⁾. האוסף העשיר על הפולקלור היהודי הגיע עוד בשנת 1929 לשבעת אלפים יחידות, ומאז נתוספו כהנה וכהנה.

בספרו "שירי עם, אוסף ו. אלקסנדריו", הוא מעביר תחת שבט הבקורת את אביר המשוררים שברומניה ע"י השוואת שיריו עם מקורותיהם הלשוניים העממיים. מ. ש. מראה איך שוסילי אלקסנדריו לא היה נאמן בעבודתו ע"י שבדה מלבו, לב אנטישמי, והוסיף המון חרוזים משלו שייחסם לשיריהם ולפולקלור הרומני. חרוזים אלו מביעים שנאה כבושה ודברי קלון ליהודים. ספרו זה של ש. הרגיו את חוגי המשוררים הרומנים על העזתו הגלויה למצוא דופי בבחיר משוררי רומניה הלאומיים. גם ה"אליאנס" (כי"ח) נאשמה אז שיד לה במפעל השמצה ספרותי זה. ואולם משה ש. נחשב מאז כגבור שהעז להסיר המסוה מעל פני אלקסנדריו, שנאשם "בשוביניות לטינית ושנאה לבני שם"⁽¹⁰⁾.

אמנם רוב עבודתם של ההסטוריונים ממשפחת שברצפלד נעשתה בלשן רומנית, ועל כגון זה קובל הסופר מ. מבש"ן, על הסופרים היהודים מרומניה

(7) "ס' הזכרון" מאת מ. שווארצפלד, נעתק לעברית מאת מבש"ן, ב"אוצר הספרות", לש. א. גראבר, שנה שלישית קראקא, תרמ"ט—י.

(8) Practica si Apropourile lui Cilibi Moise, Craiova 1883, Idem. 1901, Idem 1936

(9) Proverbele, zicalele si vorbele de spirit la evrei, de M. Schwartzfeld. Poeziile Populare: Colectia Alecsandri, Craiova 1889: de M. Schwartzfeld.

(10)

א. זכותו העיקרית היא שחטט וחיפש בשפוני טמוני התעודות הישנות וכתבי-יד עתיקים, אסף וצבר חומר רב להוכיח לממשלת רומניה על העובדה ההיסטורית של קדמוניות הישוב היהודי בארץ. בראיות למופת ועל סמך מסמכים היסטוריים מראה המחבר על התפתחות הקבוץ היהודי ברומניה, בעיקר בשטח הכלכלי והמסחרי. מחקריו אלו שמשו כחומר היסטורי אפילו להאנטישמי הידוע ההסטוריון הרומני פרופ. ניקולי יורגה לספרו "תולדות היהודים בארצותינו"⁽³⁾.

במחקריו ההסטוריים הוא מראה על העובדה שיהודי רומניה כבר ניהלו מסחר רחב עם שכניהם בארץ ומחוצה לה עוד במאה ה-17, וכי הודות לתושבים היהודים שבמולדתם ולכניה התפתחו העיירות והכפרים הרומנים, התפתחות חברתית-כלכלית, שממנה נהנו גם התושבים הרומנים ביד מלאה. התעודות ההיסטוריות מראות בעליל שנסכי רומניה עודדו את ידי היהודים מגליציה לבוא למדינות מולדתם וללכת, להתישב ולסחור את הארץ, על ידי מימון, יבוא ויצוא. תעודות עתיקות כאלו פירסם משה ש. במאסף היהודי רומני שערך "אנואר", וגם בעתון היהודי-לאומי ברומנית "השויון" — Egalitatea — שהוציא בשנת 1890 לעניני יהדות וספרותה. שבועון זה התקיים והופיע בקביעות תחת ידו הפעילה יותר מחמשים שנה. סגנונו בהיר ותכנו עשיר. בעיקר חשובה היא תרומתו ההיסטורית של מ. ש. על יהודי רומניה בשנת 1885, בשלשה כרכים⁽⁴⁾.

כשהתחילה המצוקה האנטישמית ברומניה בשנת 1885, והממשלה הציקה להסופרים היהודים על התנגדותם לה, עזב מ. ש. את הפולמיקה הפוליטית שניהל זמן רב והתעמק בחקר דה"י ליהודי רומניה. בשנת 1886 יסד את האגודה ההיסטורית "יוליוס בראש" ע"ש ד"ר יהודה בראש (מחבר "אוצר חכמה" המכונה ה"מנדלסון מרומניה") שתעודתה לפרסם כל החומר ההיסטורי הודן ומוכיח על קדמותם של היהודים בארץ, עפ"י מקורות אטנוגרפיים, והיסטוריים, לסוגיהם⁽⁵⁾. משה ש. היה הרוח החיה והמרכז הראשי של האגודה.

האגודה הוציאה כתבים מדעיים חשובים ברומנית לחקר היהודים ברומניה. באגודה היו מיוצגים שברצפלד האב ושלשת בניו, יעקב פסנטיר (ההסטוריון הראשון ברומניה) ועוד חכמים, כמשה גסטר, טיקטין, הלל כהנא, ד"ר מ. בק ועוד. בכל כתביו ניכרת מגמתו להוכיח להשלטון הרומני על ותק הישוב היהודי ברומניה אשר היה מתמיד לברכה בארץ.

ב"ספר הזכרון" לדברי ימי ישראל ברומניה, שהופיע בעברית

(3) Jorga N. Istoria Evreilor in tarile noastre. Bucuresti.
(4) M. Schwartzfeld Ochire asupra istoriei Evreilor in Romania, Bucuresti, 1887. I
Idem: Eскурсии критике asupra istoriei Evreilor in Romania, Buc. 1887. II
Idem: Momente din Istoria Evreilor in Romania, Bucuresti, 1889. III.
(5) Idem: Momente din Istoria Evreilor in Romania, Bucuresti, 1887—1890, (6)
Analele Societatii Istorice Iuliu Barasch. Bucuresti: 1887—1890, בעריכת מ. ש.

בתרגומו של מ. מבש"ן⁽⁷⁾. נותן מ. ש. השקפה מקיפה ומפורטת על ראשית התישבותם של היהודים במדינות רומניה משנים קדמוניות עד שנת 1850. חומר היסטורי זה ממקורות מוסמכים רומניים, מהווה פרק ראשון לתולדות ישראל ברומניה הישנה.

ב. בשטח הפולקלור היהודי קנה לו שם עולם. יותר משישים שנה סייר בכל קצות הארץ, אסף ואיזן, חקר ודרש כל מיני משלים, אימרות, פתגמים ומכתמים יהודיים מפי "עמך", מן העיר ומן הכפר, שכבה ושכבה, מן "היינו דאמרי אנשי" די בכל אתר ואתר. בעבודה פולקלוריסטית זו השקיע מרץ ועיון רב עד לרגעו האחרון.

בספרו החשוב על "המנהגים והמשלים העממיים של משה הכלבי"⁽⁸⁾ החכם היהודי הנודד מרומניה, אסף מ. ש. המון אמרות, בדיחות, סטירות, מכתמים ומשלים ועצות בצירוף ביוגרפיה מקיפה על הפילוסוף היהודי המסכן. הספר שיצא במהדורה שניה בשנת 1901 ובמהדורה שלישית בהוצ' "ספריה לכל" בשנת 1936 בבוקרשט, נחשב כתרומה חשובה לספרות הפולקלור היהודי, וכחלק ראשון של עבודתו "הקבוץ היהודי באספקלריה של אוצר הלשון היהודית העממית ברומניה"⁽⁹⁾. האוסף העשיר על הפולקלור היהודי הגיע עוד בשנת 1929 לשבעת אלפים יחידות, ומאז נתוספו כהנה וכהנה.

בספרו "שירי עם, אוסף ו. אלקסנדריי", הוא מעביר תחת שבט הבקורת את אביר המשוררים שברומניה ע"י השוואת שיריו עם מקורותיהם הלשוניים העממיים. מ. ש. מראה איך שוסילי אלקסנדריי לא היה נאמן בעבודתו ע"י שבדה מלבו, לב אנטישמי, והוסיף המון חרוזים משלו שייחסם לשירי-העם ולפולקלור הרומני. חרוזים אלו מביעים שנאה כבושה ודברי קלון ליהודים. ספרו זה של ש. הרגין את חוגי המשוררים הרומנים על העזתו הגלויה למצוא דופי בבחיר משוררי רומניה הלאומיים. גם ה"אליאנס" (כי"ח) נאשמה אז שיד לה במפעל השמצה ספרותי זה. ואולם משה ש. נחשב מאז כגבור שהעז להסיר המסוה מעל פני אלקסנדריי, שנאשם "בשוביניות לטינית ושנאה לבני שם"⁽¹⁰⁾.

אמנם רוב עבודתם של ההסטוריונים ממשפחת שברצפלד נעשתה בלשן רומנית, ועל כגון זה קובל הסופר מ. מבש"ן, על הסופרים היהודים מרומניה

(7) "ס' הזכרון" מאת מ. שווארצפלד, נעתק לעברית מאת מבש"ן, ב"אוצר הספרות", לש. א. גראבר, שנה שלישית קראקא, תרמ"ט—נ'.

(8) Practica si Apropourile lui Cilibi Moise, Craiova 1883, Idem. 1901, (8)
Idem 1936

Proverbele, zicalele si xvorbele de spirit la evrei, de M. Schwartzfeld. (9)
Poeziile Populare: Colectia Alecsandri, Craiova 1889: de M. Schwartzfeld. (10)

אשר יצרו ברומנית דוקא. גריו ודחיפה זו נבעו מן „הכבוד והפרנסה ברחבה שקבלו סופרים אלו מהעתונות והספרות הרומנית, אשר לכן היו גם רוב העורכים של עתוני רומניה יהודים”⁽¹¹⁾.

בשנת 1890 התחיל מ. ש. עוסק גם בספרות עתית וערך את השבועון „Egalitatea” שהאריך ימים ונעשה לבטאון היהדות הלאומית ברומניה ליותר מיובל שנים. בתקופה של בטול ואדישות לאידיש ברומניה פירסם מ. ש. מחקרים מעניינים על הפולקלור היהודי „על העתונות” והתיאטרון האידישאי. מהקריא אלו שימשו כחומר יסוד למחקרי אדולף ילינק⁽¹²⁾. חלק מהם הופיע ב„אגליטטיא”, ומראים על הגוון העשיר שבפולקלור היהודי והיצירה העממית.

מקום מיוחד תפס משה ש. בתנועה הציונית ובחינוך העברי ברומניה. ביחד עם גיסיו האחים פינקלשטיין יסד עוד בשנות השמונים בבוקרשט מוסד עברי השכלתי, בו שימש כמנהל ומפקח חינוכי (עי' פרקים, שנה ב' חוב' ו—ז). בוקרשט תר”ף). בראשונה היה גם מ. ש. ממחייבי הגלות, וכאחיו מ„בני דת משה” האמין שהאנטישמיות אך מכה עוברת היא, ושברוב הימים יבואו גם יהודי רומניה „אל המנוחה ואל הנחלה”. ומכאן מלחמתו הנועזה למען הענקת זכויות לאחיו ברומניה, ודרישתו תמיד מעל דפי מכ”ע לשוויון לאומי-אזרחי ליהודים כלרומנים. אמנם תמיד היה מ. ש. מן הלוחמים הקנאים בזרם ההתבוללות, ולא פעם התקיף את המתבוללים בארץ. ותחת אשר לפנים זלזל בציונות, נהפך האיש משה להיות מנלהבי חובבי ציון, ואף נבחר כציר לקונגרס השני והשלישי שבבזל, ושם מצא את תקונו⁽¹³⁾.

מאז התחיל מפרסם מאמרים ציוניים וגם ספר על הציונות ותעודתה, וקרא את אחיו להתלכד לחיבת ציון המחודשת, גם המכ”ע שלו נהפך לבטאון ציוני-לאומי ולבמה לחכמת ישראל. בכל מאמריו הוא מתמסר לעליה ולבנין הארץ, ללשון העברית ולקדשי האומה. במסורת ישראל רואה מ. ש. את „שלשלת הזהב המחברת את ההוה אל העבר”. וברבני ישראל הוא רואה את „השומרים העומדים בכל עת על משמרת קיום האומה ואוצר נשמתה בגלות, הם היו היסוד המחזיק את קיומנו מרקב וכליון”. והוא מכיר במיזוג הנעלה של תורת ישראל וחכמת ישראל שמפיץ אור באהלי שם ויפת, ואשר שתיהן משמשות יסוד וקיום לאומה בכל דור ודור. אלה דברי היהודי הנאור והמשכיל אשר לבו רחש דבר טוב להעריך ולקדש את קדשי האומה.

וע”ע בספרו — Vasile Alecsandri, Craiova: 1889, de M. Schwartzfeld.

והוא מחקר שיטתי באסתיטיקה ופולקלור, וע”ע ד”ר א. לאנדוי, ביבליאגראפיה פון יידישן שפריכווארט.

(11) ע’ „כתבי מ. מבש”ן החדשים”, חלק ראשון, הוצ’ דביר, תל אביב — תרצ”ז.

(12) ע’ ז. רייזען, „לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור”, — ווילנע, תר”צ.

(13) Cauzela si Tendintele Sionismului, Bucuresti, 1892.

משך ששים שנה ניהל פעולה פורית על שדה התרבות העברית, והשפיע כמורה-דרך לדורות צעירים ברומניה. עוד בשנת 1919 הוציא חוג הספר „החרות” את ספרו כבד-המשקל על הד”ר יוליוס בראש — חלוץ ההשכלה ברומניה על פעולתו התרבותית, ורשימותיו ההיסטוריות של ה„מנדלסון הרומני”⁽¹⁴⁾.

הזקן הצנום והאהוד בילה את סוף ימיו בספריתו המפורסמת שבבוקרשט. בעל אופק רחב ומחונן בזכרון עצום, היה מ. ש. עובד בחריצות על אוסף הפולקלור היהודי — חזון חייו. עתותיו היו מוקדשות לעריכת עתונו ולהכנת ספרו החשוב על אוצר הלשון העממית היהודית. יומיים לפני מותו, והוא על ערש דוי, ביקש שיביאו לו עט-נובע כדי שיוכל להמשיך את „זכרונותיו” ההיסטוריים⁽¹⁵⁾.

משה שברצפלד מת בשנת 1944 בבוקרשט, ועל שמו של איש הספר נקראה ב-1944 „הספריה המרכזית של הקהילה היהודית בבוקרשט”.

רשימת פרסומיו

מחוץ להספרים שהזכרנו לעיל נוסף עוד את אלו דלקמן: מלבד עתוניו ומכ”ע שערך: Doua Istorieare ...din viata lui Cuza Voda. Craiova 1886. —

שני מאורעות מהיי הנסיך קוזה וודה

מגילת זכרונות מרומן בשנת של”ד.

Un sul de amintiri din Roman 5334 (1574). Bucuresti 1890 —

Evreii in literatura populara romana si universală. Bucuresti 1892.

היהודים בספרות העממית הרומנית והבינלאומית. (מחקר בפסיכולוגיה עממית).

היהודים בספרות העממית. Bucuresti 1898. Evreii in literatura lor populara.

אגדת הנעל (מחקר פולקלוריסטי בין ישראל לעמים)

Basmul cu Pantoful. Bucuresti 1893

Max Nordau: Starea sociala si economica a evreilor. Bucuresti 1910.

Christu si Lea, roman trad. din Leopold Gompert. Bucuresti 1891.

„ספר הזכרון”, בעברית מ. מבש”ן, קרקו 1889. תולדות קדמוניות היהודים

ברומניה. מחוץ לפרסומיו ברומנית בעניני מדע, ספרות ופולקלור פירסם ביותר מעשרים

מכ”ע והוצאות שונות בשפות אחדות ובעיקר בשדה ההסטוריה והפולקלור היהודי.

(14) Dr. Iuliu Barasch, Omul si Opera, Bucuresti 1919, 584 p.

וע”ע Dr. Iuliu Barasch, Bucuresti 1888.

(15) Calendrul Almanah Evreese 5705, Bucuresti, p. 105—110. Podoleanu S: 60 Scriitori romani de origina evreeasca, Bucuresti 1937, vol II.

אשר יצרו ברומנית דוקא. גריו ודחיפה זו נבעו מן „הכבוד והפרנסה ברחבה שקבלו סופרים אלו מהעתונות והספרות הרומנית, אשר לכן היו גם רוב העורכים של עתוני רומניה יהודים”⁽¹¹⁾.

בשנת 1890 התחיל מ. ש. עוסק גם בספרות עתית וערך את השבועון „Egalitatea” שהאריך ימים ונעשה לבטאון היהדות הלאומית ברומניה ליותר מיובל שנים. בתקופה של בטול ואדישות לאידיש ברומניה פירסם מ. ש. מחקרים מעניינים על הפולקלור היהודי „על העתונות” והתיאטרון האידישאי. מחקריו אלו שימשו כחומר-יסוד למחקרי אדולף ילינק⁽¹²⁾. חלק מהם הופיע ב„אגליטטיא”, ומראים על חגוון העשיר שבפולקלור היהודי והיצירה העממית.

מקום מיוחד תפס משה ש. בתנועה הציונית ובחינוך העברי ברומניה. ביחד עם גיסיו האחים פינקלשטיין יסד עוד בשנות השמונים בבוקרשט מוסד עברי השכלתי, בו שימש כמנהל ומפקח חינוכי (עי' פרקים, שנה ב' חוב' ו—ו). בוקרשט תר”ף). בראשונה היה גם מ. ש. ממחייבי הגלות, וכאחיו מ„בני דת משה” האמין שהאנטישמיות אך מכה עוברת היא, ושב־רוב הימים יבואו גם יהודי רומניה „אל המנוחה ואל הנחלה”. ומכאן מלחמתו הנועזה למען הענקת זכויות לאחיו ברומניה, ודרישתו תמיד מעל דפי מכ”ע לשוויון לאומי-אזרחי ליהודים כלרומנים. אמנם תמיד היה מ. ש. מן הלוחמים הקנאים בזרם ההתבוללות, ולא פעם התקיף את המתבוללים בארץ. ותחת אשר לפנים זלזל בציונות, נהפך האיש משה להיות מנהיגי חובבי ציון, ואף נבחר כציר לקונגרס השני והשלישי שבבזל, ושם מצא את תקונו⁽¹³⁾.

מאז התחיל מפרסם מאמרים ציוניים וגם ספר על הציונות ותעודתה, וקרא את אחיו להתלכד לחיבת ציון המחודשת, גם המכ”ע שלו נהפך לבטאון ציוני-לאומי ולבמה לחכמת ישראל. בכל מאמריו הוא מתמסר לעליה ולבנין הארץ, ללשון העברית ולקדשי האומה. במסורת ישראל רואה מ. ש. את „שלשלת הזהב המחברת את ההוה אל העבר”. וברבני ישראל הוא רואה את „השומרים העומדים בכל עת על משמרת קיום האומה ואוצר נשמתה בגלות, הם היו היסוד המחזיק את קיומנו מרקב וכליון”. והוא מכיר במיזוג הנעלה של תורת ישראל וחכמת ישראל שמפיץ אור באהלי שם ויפת, ואשר שתיהן משמשות יסוד וקיום לאומה בכל דור ודור. אלה דברי היהודי הנאור והמשכיל אשר לבו רחש דבר טוב להעריך ולקדש את קדשי האומה.

וע”ע בספרו — Vasile Alecsandri, Craiova: 1889, de M. Schwartzfeld.

והוא מחקר שיטתי באסתיטיקה ופולקלור, וע”ע ד”ר א. לאנדוי, ביבליאגראפיה פון יידישן שפריכווארט.

(11) ע’ „כתבי מ. מבש”ן החדשים”, חלק ראשון, הוצ’ דביר, תל אביב — תרצ”ו.

(12) ע’ ז. רייזען, „לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור”, — ווילנע, תר”צ.

(13) Cauzela si Tendintele Sionismului, Bucuresti, 1892.

משך ששים שנה ניהל פעולה פורית על שדה התרבות העברית והשפיע כמורה-דרך לדורות צעירים ברומניה. עוד בשנת 1919 הוציא חוג הספר „החרות” את ספרו כבד-המשקל על הד”ר יוליוס בראש — חלוץ ההשכלה ברומניה על פעולתו התרבותית, ורשימותיו ההיסטוריות של ה„מנדלסון הרומני”⁽¹⁴⁾.

הזקן הצנום והאהוד בילה את סוף ימיו בספריתו המפורסמת שבבוקרשט. בעל אופק רחב ומחונן בזכרון עצום, היה מ. ש. עובד בחריצות על אוסף הפולקלור היהודי — חזון חייו. עתותיו היו מוקדשות לעריכת עתונו ולהכנת ספרו החשוב על אוצר הלשון העממית היהודית. יומיים לפני מותו, והוא על ערש דוי, ביקש שיביאו לו עט-נובע כדי שיוכל להמשיך את „זכרונותיו” ההיסטוריים⁽¹⁵⁾.

משה שברצפלד מת בשנת 1944 בבוקרשט, ועל שמו של איש הספר נקראה ב־1944 „הספריה המרכזית של הקהילה היהודית בבוקרשט”.

רשימת פרסומיו

מהוץ להספרים שהזכרנו לעיל נוסף עוד את אלו דלקמן: מלבד עתוניו ומכ”ע שערך: Doua Istorieare ...din viata lui Cuza Voda. Craiova 1886. —

שני מאורעות מהיי הנסיך קוזה חודה

מגילת זכרונות מרומן בשנת של”ד.

Un sul de amintiri din Roman 5334 (1574). Bucuresti 1890 —

Evreii in literatura populara romana si universală. Bucuresti 1892.

היהודים בספרות העממית הרומנית והבינלאומית. (מחקר בפסיכולוגיה עממית).

היהודים בספרות העממית. Bucuresti 1898. Evreii in literatura lor populara.

אגדת הנעל (מחקר פולקלוריסטי בין ישראל לעמים)

Basmul cu Pantoful. Bucuresti 1893

Max Nordau: Starea sociala si economica a evreilor. Bucuresti 1910.

Christu si Lea, roman trad. din Leopold Gompert. Bucuresti 1891.

„ספר הזכרון”, בעברית מ. מבש”ן, קרקו 1889. תולדות קדמוניות היהודים ברומניה.

מהוץ לפרסומיו ברומנית בעניני מדע, ספרות ופולקלור פירסם ביותר מעשרים מכ”ע והוצאות שונות בשפות אחדות ובעיקר בשדה ההסטוריה והפולקלור היהודי.

Dr. Iuliu Barasch. Omul si Opera, Bucuresti 1919, 584 p. (14)

וע”ע Dr. Iuliu Barasch, Bucuresti 1888.

Calendrul Almanah Evreese 5705, Bucuresti, p. 105—110. (15)
Podoleanu S: 60 Scriitori romani de origina evreiasca, Bucuresti 1937, vol II.

לחלוציה הראשונים של השפה העברית ומפיציה ברומניה נמנה מנחם מנדל ברונשטיין — מבש"ן, בנו של חיים צבי ברונשטיין, בנאי וקבלן מבסרביה שברח משם והתיישב ביאסי. מבש"ן נולד בר"ח אב שנת תרי"ח ביאסי — בירת מולדובה, והוא המורה העברי הראשון מילידי רומניה שפירסם אז בעברית. הוא התחנך באוירה עברית והקדיש שעותיו לתנ"ך, לפרשנות, לדקדוק ולחכמת ישראל. כבר התחיל לפרסם בשנת תרמ"ה מאמרים ופיליטונים, שירים, סיפורים, מחקרים ואח"כ גם מדע ועל ישוב א"י במכ"ע העבריים שבזמנו. הרבה פירסם ב"המגיד", "השלח", "הצפירה", "החלוץ" ו"היום" של קנטור-פרישמן. י.ל.ג. שהיה אז עורכו של "המליץ" קבע לו למבש"ן מקום קבוע ב"המליץ" והכיר בכשרונותיו.¹ מאמריו נוגעים תמיד בבעיות ספרותיות, לאומיות ומדעיות. אולם בעיקר התמסר לרעיון ישוב א"י, ואף היה עורך בשנת 1887 עתון באידיש-דייטש בשם "דער יודישער פאלקספריינד" לישוב ארץ ישראל. התפרנס מהוראה עברית, והיה מורה ראשי בערים באקוי, יאסי, וסלוי ורומן. הוא נחשב לחלוץ המחנכים שהנהיגו את השיטה "עברית בעברית" בבתי-הספר היהודיים שברומניה. גדולה היתה פעולתו למען התרבות העברית וחיבת ציון. ביחד עם ותיק הציונים ברומניה ד"ר קרפל ליפע (נשיא הקונגרס הציוני הראשון) ארגן מבש"ן ביאסי ובעוד ערים חברת "דורש לציון" (1887), בה פעל כמזכיר ועורך הבטאון האידישאי הנ"ל. בהוצאותיה של החברה נוסדו אחר-כך המושבות "ראשון לציון", "ראש פנה", "זכרון יעקב" ו"עקרון".² הציונות והתרבות העברית היו משולבות אצלו, ולכן הקדיש מיטב כוחותיו וכשרונותיו עד לרגע האחרון. בשנת 1889—1890 ערך ירחון עברי "המליץ" לשנה וחצי.

מבש"ן התפרסם גם בתור מתרגם אמנותי בעברית, גרמנית, צרפתית, אידיש, אנגלית ורומנית. בשנת 1889 יסד אגודת "אהלי שם" להפצת הספרות והתרבות העברית ברומניה, והיה הראשון ליסד ספריות עממיות ליד בתי-הספר העבריים ברומניה. הוא התכתב עם רבני גליציה ורומניה והקנה מביניהם לבות

- 1) ע' אגרות י"ג, כרך שני, וע"ע בספר הזכרון ב"אוצר הספרות", של ש. גרבר, שנה ג' (1889). ביזמתו נוסד בתרמ"ה ביאסי המועדון העברי "אהל שם".
- 2) ע' במאמרי תולדות החנוך ברומניה בספר "החנוך והתרבות באירופה", הוצ' מורשה, עוגן, ניו יורק תשי"ז, ע' 246.

רבים לרעיון הציונות והעברית.³ מטבעו ענו, צנוע ונחבא אל הכלים עורר את הנוער לחיבת ציון. כפדגוג נאמן לעברית חיבר ספרים להוראה בעברית ולחם הרבה למען קיום הניב המקראי בלשוננו. מבש"ן נחשב להאדוקים ביותר בסגנון המקרא בימינו, ולכן סגנונו המזוקק הוא הד למליצת המקרא, על טהרת הלשון העברית.

עוד משנת 1887 נמנה לחבר-עוזר בוועד האגודה ההיסטורית "יוליוס באראש" ופירסם בעברית את ספר הזכרון של האגודה (הופיע בהמשכים ב"המליץ"). הוא גם עסק באפיגרפיה לחקר קדמוניות היהודים ברומניה. חומר רב פירסם בגרמנית ב"זרובבל", ב"אסטרייכישע וואכענשריפט" של בלוך, בירחוןנו של בריל בפרנקפורט-אם-מיין, והתפרסם כעתונאי, סופר ומתרגם.⁴

בשנת 1914 עלה ארצה ופעל כמזכיר ומורה בביה"ס "בצלאל" בירושלים. בשנת 1920—1923 היה חבר מערכת "הארץ" ו"דואר היום". פירסם בהם וב"הבקר", "העולם", "הירדן", "ביתר", "הדאר", "מזרח ומערב", "מאזנים", "סיני" ועוד מאמרים, מחקרים, ספורים, אגדות, שירים ופיליטונים שונים, בחתימת השם חריזי דורש טוב לעמו בן שם מן.

אחיו הצעיר פנחס ברונשטיין, היה עורך הירחון העברי ברומניה "חזון למועד" ו"המקיץ", פירסם ב"המגיד", "הצפירה" ו"המליץ", ובעיקר באידיש.⁵

עד לימינו האחרונים השתתף בקביעות בעתונות הארץ והגולה. את כתביו הוציא בשני כרכים (ירושלים תרפ"ח—תרצ"ב) בשם "כתבי מנחם מבש"ן", הכרך השלישי בהוצ' שטיבל, והכרך הרביעי בשני ספרים, הוצ' דביר, תל-אביב תרצ"ו, בשם "כתבי מנחם מבש"ן החדשים".

זכה האיש לגבורות, ונפטר בבית בנו בעתליט, כ"ד כסלו תש"ה. גשאריו ממנו כתבי-יד רבים, רובם תרגומים. מבש"ן נחשב גם היום בין טובי המתרגמים של הספרות היפה הקלסית לעברית.

ננסה עתה לתת נתוח תמציתי ממבחר מחקריו של מבש"ן בשדה המקרא והלשון העברית.

(3) S. Wininger: Grosse Jüdische National-Biographie, Cernauti — 1925.

וע' ד. תדהר: אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובנויה, כרך ראשון, תל-אביב, וע"ע י. קנוביץ: תולדות החנוך העברי ברומניה, נ"י, תש"ט, ע' 80.

(4) היה גם ממאספי החומר ההיסטורי לחקר תולדות יהודי רומניה ביחד עם מ. שברצפלד, שהופיע ב- Analele Soc. I. Barasch, Istorie, Bucuresti — 1887—1890.

(5) ע' עליו ועל אחיו בלקסיקון של ז. רייזין, I. וע"ע מכתבים מרומניה למ. מבש"ן, השלח, תרע"א.

לחלוציה הראשונים של השפה העברית ומפיציה ברומניה נמנה מנחם מנדל ברונשטיין — מבש"ן, בנו של חיים צבי ברונשטיין, בנאי וקבלן מבסרביה שברח משם והתיישב ביאסי. מבש"ן נולד בר"ח אב שנת תרי"ח ביאסי — בירת מולדובה, והוא המורה העברי הראשון מילידי רומניה שפירסם אז בעברית. הוא התחנך באוירה עברית והקדיש שעותיו לתנ"ך, לפרשנות, לדקדוק ולחכמת ישראל. כבר התחיל לפרסם בשנת תרמ"ה מאמרים ופיליטונים, שירים, סיפורים, מחקרים ואח"כ גם מדע ועל ישוב א"י במכ"ע העבריים שבזמנו. הרבה פירסם ב"המגיד", "השלח", "הצפירה", "החלוץ" ו"היום" של קנטור-פרישמן. י.ל.ג. שהיה אז עורכו של "המליץ" קבע לו למבש"ן מקום קבוע ב"המליץ" והכיר בכשרונותיו.¹ מאמריו נוגעים תמיד בבעיות ספרותיות, לאומיות ומדעיות. אולם בעיקר התמסר לרעיון ישוב א"י, ואף היה עורך בשנת 1887 עתון באידיש-דייטש בשם "דער יודישער פאלקספריינד" לישוב ארץ ישראל. התפרנס מהוראה עברית, והיה מורה ראשי בערים באקוי, יאסי, וסלוי ורומן. הוא נחשב לחלוץ המחנכים שהנהיגו את השיטה "עברית בעברית" בבתי-הספר היהודיים שברומניה. גדולה היתה פעולתו למען התרבות העברית וחיבת ציון. ביחד עם ותיק הציונים ברומניה ד"ר קרפל ליפע (נשיא הקונגרס הציוני הראשון) ארגן מבש"ן ביאסי ובעוד ערים חברת "דורש לציון" (1887), בה פעל כמזכיר ועורך הבטאון האידישאי הנ"ל. בהוצאותיה של החברה נוסדו אחר-כך המושבות "ראשון לציון", "ראש פנה", "זכרון יעקב" ו"עקרון".² הציונות והתרבות העברית היו משולבות אצלו, ולכן הקדיש מיטב כוחותיו וכשרונותיו עד לרגע האחרון. בשנת 1889—1890 ערך ירחון עברי "המליץ" לשנה וחצי.

מבש"ן התפרסם גם בתור מתרגם אמנותי בעברית, גרמנית, צרפתית, אידיש, אנגלית ורומנית. בשנת 1889 יסד אגודת "אהלי שם" להפצת הספרות והתרבות העברית ברומניה, והיה הראשון ליסד ספריות עממיות ליד בתי-הספר העבריים ברומניה. הוא התכתב עם רבני גליציה ורומניה והקנה מביניהם לבות

- 1) ע' אגרות יל"ג, כרך שני, וע"ע בספר הזכרון ב"אוצר הספרות", של ש. גרבר, שנה ג' (1889). ביזמתו נוסד בתרמ"ח ביאסי המועדון העברי "אהל שם".
- 2) ע' במאמרי תולדות החנוך ברומניה בספר "החנוך והתרבות באירופה", הוצ' מורשה, עוגן, ניו יורק תשי"ז, ע' 246.

רבים לרעיון הציונות והעברית.³ מטבעו ענו, צנוע ונחבא אל הכלים עורר את הנוער לחיבת ציון. כפדגוג נאמן לעברית חיבר ספרים להוראה בעברית ולחם הרבה למען קיום הניב המקראי בלשוננו. מבש"ן נחשב להאדוקים ביותר בסגנון המקרא בימינו, ולכן סגנונו המזוקק הוא הד למליצת המקרא, על טהרת הלשון העברית.

עוד משנת 1887 נמנה לחבר-עוזר בוועד האגודה ההיסטורית "יוליוס באראש" ופירסם בעברית את ספר הזכרון של האגודה (הופיע בהמשכים ב"המליץ"). הוא גם עסק באפיוגרפיה לחקר קדמוניות היהודים ברומניה. חומר רב פירסם בגרמנית ב"זרובבל", ב"אסטרייכישע וואכענשריפט" של בלוך, בירחוןו של בריל בפרנקפורט-אם-מיין, והתפרסם כעתונאי, סופר ומתרגם.⁴

בשנת 1914 עלה ארצה ופעל כמזכיר ומורה בביה"ס "בצלאל" בירושלים. בשנת 1920—1923 היה חבר מערכת "הארץ" ו"דואר היום". פירסם בהם וב"הבקר", "העולם", "הירדן", "ביתר", "הדאר", "מזרח ומערב", "מאזנים", "סיני" ועוד מאמרים, מחקרים, ספורים, אגדות, שירים ופיליטונים שונים. בחתימת השם חריזי דורש טוב לעמו בן שם מן.

אחיו הצעיר פנחס ברונשטיין, היה עורך הירחון העברי ברומניה "חזון למועד" ו"המקיץ", פירסם ב"המגיד", "הצפירה" ו"המליץ", ובעיקר באידיש.⁵

עד לימיו האחרונים השתתף בקביעות בעתונות הארץ והגולה. את כתביו הוציא בשני כרכים (ירושלים תרפ"ח—תרצ"ב) בשם "כתבי מנחם מבש"ן", הכרך השלישי בהוצ' שטיבל, והכרך הרביעי בשני ספרים, הוצ' דביר, תל-אביב תרצ"ו, בשם "כתבי מנחם מבש"ן החדשים".

זכה האיש לגבורות, ונפטר בבית בנו בעתליט, כ"ד כסלו תש"ה. נשארו ממנו כתבי-יד רבים, רובם תרגומים. מבש"ן נחשב גם היום בין טובי המתרגמים של הספרות היפה הקלסית לעברית.

ננסה עתה לתת נתוח תמציתי ממבחר מחקריו של מבש"ן בשדה המקרא והלשון העברית.

(3) S. Wininger: Grosse Jüdische National-Biographie, Cernauti — 1925.

וע' ד. תדהר: אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובונים, כרך ראשון, תל-אביב, וע"ע י. קנוביץ: תולדות החנוך העברי ברומניה, נ"י, תש"ט, ע' 80.

(4) היה גם ממאספי החומר ההיסטורי לחקר תולדות יהודי רומניה ביחד עם מ. שברצפלד, שהופיע ב— Analele Soc. I. Barasch, Istorie, Bueuresti — 1887—1890.

(5) ע' עליו ועל אחיו בלקסיקון של ז. רייזין, I. וע"ע מכתבים מרומניה למ. מבש"ן, השלח, תרע"א.

עַל תַּרְגוּם הַשִּׁבְעִים.

במחקרו זה עושה מבש"ן הקבלה מפורטת בין המקור העברי ונוסחת התרגום היווני (על פי הוצאת ברקלי סוויט (קמברידג' 1895), ובוחן את מהותו של התרגום והתפתחותו ההיסטורית. גדולה היתה השפעתו של התרגום היווני על יהודי חוצה-לארץ. מה שלא יהיה מוצאו של תרגום זה, אם מקריאת התורה בבית הכנסת כדעת ר"ז פרנקל, או מקריאת התורה במקדש חוניו כסברת גייגר, דעתו של המחבר, שהיא גם שיטת חוקרים אחרים, היא ש„נעשה התרגום בשלבים שונים ובתקופות שונות ועל ידי מתרגמים רבים. התרגומים נעשו רובם במצרים על ידי היהודים משם, והראייה מהתרגום הנכון והמדויק של אותם השמות הגיאוגרפיים שבמצרים, בעוד שהשמות מארץ ישראל ומיתר הארצות משובשים, ואפילו כנרת לא היה ידוע להם. (ע' בהשבעים לדברים ג, יז). ואמנם תרגמו בעיקר המלים ולא העניין.

מבש"ן מביא המון דוגמאות מן המקרא והמסורת המראות על הלבטים השונים שחלו בתקופת התפתחותו של הכתיב המקראי, ומראה על שנויים רבים בהתרגום בסיבת חלופי אותיות דומות וחסרון הנקוד. הוא גם רושם אותם המקומות שבהם משתווה התרגום היווני עם התרגום השומרוני והתרגומים הארמיים לתורה. „ובתרגום התורה לבד יש כאלף שנויי נוסחאות לעומת הנוסח המסורתי שלנו". מבש"ן מראה עד כמה שהייתה אי-ידיעת העברית מכשול בעבודת המתרגמים, בעיקר בספרי נ"ך, בגלל חסרון הנקוד, פיסוק המלים וחסרון אותיות אהו"י. ולכן, כבתורה, „הפרוץ מרובה על העומד", „השגיאות והסידוסים בהשבעים עולים בהרבה על הקריאות הנכונות שבו לעומת הקריאה המשובשת אשר בנוסח העברי וביחוד במקומות קשי-הבנה כבישעיהו ותרי-עשר... שבהם התרגום הוא חפשי יותר מדי"...

כידוע גם חסרים בתרגום השבעים לנביאים הרבה פסוקים או קטעי פסוקים ולפעמים גם קטעי פרקים, ויש, ונמצאים בו קטעי פסוקים שאינם בנוסח העברי, בעיקר בספר משלי ואיוב. כל זה באשמת הידים הרבות שמשמשו בתקופות שונות ועשו שמות בתרגום זה מימי אוריגנס ואילך, היות וחסרה להם להנצרים מסורת קבועה ומקודשת כבישראל. ועוד במאה הרביעית כבר היו קיימות שלש נוסחאות שונות של תרגום השבעים: האלכסנדרונית, האנטיוכית והארצישראלית. רבה בעיקר העזובה בתרגום שמות האנשים והמקומות (ע' שם ע' 176) עד שהחליפו שמות דומים ושרשים קרובים, כגון: אחימלך — אבימלך, איש-בשת — מפיבשת, יורעאל — ישראל, מועד — עדות, פקד — הפקה, ועוד.

בעיקר רבו השנויים בספר תהלים (כפי שכבר הראיתי במאמרי „לזהוי כלי-השיר במקרא ובתלמוד", בהמשכים ב„תלפיות" ישיבה-אוניברסיטה ניו יורק, תשי"ח), שבו נמצאות, כבתורה, אותיות האלף-בית במקום מספרים, וגם תוספת כתבות בראשי המזמורים.

בעוד שביתר הספרים הסתמכו על הכתיב, מדויק יותר התרגום לקהלת שבו התחשבו כבר עם הקרי, כאות להתחברותו בתקופה יותר מאוחרת.⁶ מחקרו של המחבר מסתיים ברשימה ארוכה של שנויים בתרגום השבעים מהנוסח העברי, זה לעומת זה, רשימה המשתרעת על 42 עמודים.

כְּתִיב וְקָרִי בַתנ"ך.

במחקר אחר נותן מבש"ן, תיאור מפורט על התפתחות המסורת, ובעיקר בשטח הכתיב והקרי. — מבש"ן מביא שלל דוגמאות של שרידי צורות נושנות בתנ"ך שבעלי המסורה לא העירו עליהם.

לדעתו, היו בין „הסופרים" אולי גם מבני הגליל „שלא הקפידו על לשונם" (עירובין נ"ג) וכתבו לפעמים את המלה לפי המבטא החסר של ההמון המבליע את ההברות הרכות. (ע' הדוגמאות שם ע' 228).

בשדה מחקר זה עסקו מתמיד חכמי ישראל, החל מבעלי התלמוד (קרובם — קברם [מו"ק ט:]), והעליה — והאלוה [ע"ז כ"ה:] ועוד) המדקדקים רס"ג, מנחם ואבן ג'נאה, ועד להמתקנים מרחיקי-הלכת שבדור שלפנינו והיום.

המחבר הביא רשימה של תקונים, משלו ומשל אחרים, על פי ה"ל"ב מדות של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בברייתא שלו, כגון: חסר ויתר במלים או באותיות (מדה ט), פסוקים שנחלקו או שסודרו ללא נכונה (מדה י"א). חלופי שמות (מדה כ') וכדומה.

במחקר אחר בשם „עוללות" עומד מבש"ן על פסוקים וענינים סתומים במקרא ומנסה לבאר אותם לפי דעתו הוא.

עַל הַנִּקּוּד

תולדות הנקוד לכתבי הקודש והתפתחותו בישראל עניינו עד מאוד את מבש"ן, וחשוב הוא הפרק שכתב על שנויי דרכי הכתיב בחסר ומלא. אחרי סקירה מקיפה על ראשית הנקוד העברי מתקופת המקרא, ספרות ההלכה, המדרש, התפילות והפיוטים, וליתר הספרים השייכים להספרות שאחרי חתימת התלמוד שאף הם נוקדו בזמנם, כהוכחת מ. גסטר⁷, דן מבש"ן על גורל הנקוד בזמנו. המחבר קובל וצועק מרה על השמטת הנקוד „נשמט האותיות המתות" בספרים העבריים, ודורש „להשיב את המפתח אל חדרי התורה והשפה שהן מורשה קהלת יעקב ולא

(6) לפלא שהמחבר מיהס תרגום כתובים ליונתן בן עוזיאל ואף קוראו ככה, וגמרא מפורשת במגילה ג' וע"ע ב„אמרי בינה" למהר"ץ חיות ס"ד, שלא הוא המחבר, וע"ע פ. הורגין: תרגום כתובים, וע' מהרש"א למגילה שם בחדושי אגדות.

(7) ע' ב„אנאור" ס' השנה הוצ' שברצפלה, שנה יח, בוקרשט 1896.

על תרגום השבעים.

במחקרו זה עושה מבש"ן הקבלה מפורטת בין המקור העברי ונוסחת התרגום היווני (על פי הוצאת ברקלי סוויט (קמברידג' 1895), ובוחר את מהותו של התרגום והתפתחותו ההיסטורית. גדולה היתה השפעתו של התרגום היווני על יהודי הוצה-לארץ. מה שלא יהיה מוצאו של תרגום זה, אם מקריאת התורה בבית הכנסת כדעת ר"ז פרנקל, או מקריאת התורה במקדש חוניו כסברת גייגר, דעתו של המחבר, שהיא גם שיטת חוקרים אחרים, היא ש"נעשה התרגום בשלבים שונים ובתקופות שונות ועל ידי מתרגמים רבים. התרגומים נעשו רובם במצרים על ידי היהודים משם, והראייה מהתרגום הנכון והמדויק של אותם השמות הגיאוגרפיים שבמצרים, בעוד שהשמות מארץ ישראל ומיתר הארצות משובשים, ואפילו כנרת לא היה ידוע להם. (ע' בהשבעים לדברים ג, יז). ואמנם תרגמו בעיקר המלים ולא העניין.

מבש"ן מביא המון דוגמאות מן המקרא והמסורת המראות על הלבטים השונים שחלו בתקופת התפתחותו של הכתיב המקראי, ומראה על שנויים רבים בהתרגום בסיבת חלופי אותיות דומות וחסרון הנקוד. הוא גם רושם אותם המקומות שבהם משתווה התרגום היווני עם התרגום השומרוני והתרגומים הארמיים לתורה. "ובתרגום התורה לבד יש כאלף שנויי נוסחאות לעומת הנוסח המסורתי שלנו". מבש"ן מראה עד כמה שהיתה אי-ידיעת העברית מכשול בעבודת המתרגמים, בעיקר בספרי נ"ך, בגלל חסרון הנקוד, פיסוק המלים וחסרון אותיות אהו"י, ולכן, כבתורה, "הפרוץ מרובה על העומד", והשגיאות והסידוסים בהשבעים עולים בהרבה על הקריאות הנכונות שבו לעומת הקריאה המשובשת אשר בנוסח העברי וביחוד במקומות קשי-הבנה כבישעיהו ותרי-עשר... שבהם התרגום הוא הפשי יותר מדי..."

כידוע גם חסרים בתרגום השבעים לנביאים הרבה פסוקים או קטעי פסוקים ולפעמים גם קטעי פרקים, ויש, ונמצאים בו קטעי פסוקים שאינם בנוסח העברי, בעיקר בספר משלי ואיוב. כל זה באשמת הידים הרבות שמשמשו בתקופות שונות ועשו שמות בתרגום זה מימי אוריגנס ואילך, היות וחסרה להם להנצרים מסורת קבועה ומקודשת כבישראל. ועוד במאה הרביעית כבר היו קיימות שלש נוסחאות שונות של תרגום השבעים: האלכסנדרונית, האנטיוכית והארצישראלית. רבה בעיקר העזובה בתרגום שמות האנשים והמקומות (ע' שם ע' 176) עד שהחליפו שמות דומים ושרשים קרובים, כגון: אחימלך — אבימלך, איש-בשת — מפיבשת, יזרעאל — ישראל, מועד — עדות, פקד — הפקד, ועוד.

בעיקר רבו השנויים בספר תהלים (כפי שכבר הראיתי במאמרי "לזהוי כלי-השיר במקרא ובתלמוד", בהמשכים ב, "תלפיות" ישיבה-אוניברסיטה ניו יורק, תשי"ח), שבו נמצאות, כבתורה, אותיות האלף-בית במקום מספרים, וגם תוספת כתבות בראשי המזמורים.

בעוד שביתר הספרים הסתמכו על הכתיב, מדויק יותר התרגום לקהלת שבו התחשבו כבר עם הקרי, כאות להתחברותו בתקופה יותר מאוחרת.⁶ מחקרו של המחבר מסתיים ברשימה ארוכה של שנויים בתרגום השבעים מהנוסח העברי, זה לעומת זה, רשימה המשתרעת על 42 עמודים.

כתיב וקרי בתנ"ך.

במחקר אחר נותן מבש"ן, תיאור מפורט על התפתחות המסורת, ובעיקר בשטח הכתיב והקרי. — מבש"ן מביא שלל דוגמאות של שרידי צורות נושנות בתנ"ך שבעלי המסורה לא העירו עליהם. לדעתו, היו בין "הסופרים" אולי גם מבני הגליל, "שלא הקפידו על לשונם" (עירובין נ"ג). וכתבו לפעמים את המלה לפי המבטא החסר של ההמון המבליע את ההברות הרכות. (ע' הדוגמאות שם ע' 228).

בשדה מחקר זה עסקו מתמיד חכמי ישראל, החל מבעלי התלמוד (קרובם — קברם [מו"ק ט:]), והעליה — והאלוה [ע"ז כ"ה:] ועוד) המדקדקים רס"ג, מנחם ואבן ג'נאה, ועד להמתקנים מרחיקי-הלכת שבדור שלפנינו והיום.

המחבר הביא רשימה של תקונים, משלו ומשל אחרים, על פי ה"ל"ב מדות של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בברייתא שלו, כגון: חסר ויתר במלים או באותיות (מדה ט), פסוקים שנחלקו או שסודרו ללא נכונה (מדה י"א). חלופי שמות (מדה כ') וכדומה.

במחקר אחר בשם "עוללות" עומד מבש"ן על פסוקים וענינים סתומים במקרא ומנסה לבאר אותם לפי דעתו הוא.

על הנקוד

תולדות הנקוד לכתבי הקודש והתפתחותו בישראל עניינו עד מאוד את מבש"ן, וחשוב הוא הפרק שכתב על שנויי דרכי הכתיב בחסר ומלא. אחרי סקירה מקיפה על ראשית הנקוד העברי מתקופת המקרא, ספרות ההלכה, המדרש, התפילות והפיוטים, וליתר הספרים השייכים להספרות שאחרי חתימת התלמוד שאף הם נוקדו בזמנם, כהוכחת מ. גסטר⁷, דן מבש"ן על גורל הנקוד בזמננו. המחבר קובל וצועק מרה על השמטת הנקוד, "נשמת האותיות המתות" בספרים העבריים, ודורש, "להשיב את המפתח אל חדרי התורה והשפה שהן מורשה קהלת יעקב ולא

(6) לפלא שהמחבר מיהס תרגום כתובים ליונתן בן עוזיאל ואף קוראו ככה, וגמרא מפורשת במגילה ג' וע"ע ב, "אמרי בינה" למחר"ץ חיות ס"ד, שלא הוא המחבר, וע"ע

פ. חורגין: תרגום כתובים, וע' מהרש"א למגילה שם בחדושי אגדות.

(7) ע' ב, "אנאור" ס' השנה הוצ' שברצפלה, שנה יח, בוקרשט 1896.

מורשת הסופרים והמדפיסים⁸). על ידי החזרת הנקוד "על כנו", סובר מבש"ן, נוכל להסיר את האותיות הנחות כבכתב־הקדש, "היוד בהפעיל והיוד השניה בנחי פ"י בעתיד לרבים נסתרים, את אותיות וו ויוד בסוף השמות לרבים זכרים ונקבות ואות ה' מעתיד לנקבות רבות ועוד כהנה וכהנה".

מבש"ן מעמיק במכמני הדקדוק העברי ובאוצר השפה המקראית. מנתח הוא את שתי שיטות הכתיב — הישנה — המרחבת את הכתב על ידי אותיות יתרות ו־החדשה — הדורשת הגבלת הכתב על ידי הנקוד. מסקנתו היא שהנקוד העברי דבר בעתו הוא וצורך השעה, כי בהעדרו ימעטו גם הקוראים העבריים המתקשים בשפה. אשר לכן דורש הוא להשיב את הנקוד הכללי לקדמותו ולתקן ככה את המעוות הישן.

— רשימות ביוגרפיות מפרסומיו —

1. "כתבי מנחם מבש"ן": כרך ראשון. ירושלים תרפ"ח. כולל דברי חזון — אגדות, משלים, רשימות וציורים, ומתחלקים ככה: 11 מאמרים בפרק חלומות בהקיץ; 12 מאמרים בפרק דברי חזון ואגדה; 52 מאמרים בפרק דברי משל ושנינה; 6 מאמרים בפרק רשימות וציורים.
2. "כתבי מנחם מבש"ן": ירושלים תרצ"ב. כרך שני: כולל: 432 עמודים ובהם:
 - א. דברי חזון ואגדה: 25 מאמרים שכונסו מתוך פרסומיו ב"החזרות", "דאר היום", "ההד", "התור", "דברנו" ועוד, בהם י"א אגדות בראשית.
 - ב. דברי משל ושנינה: 36 מאמרים על נושאים עבריים־לאומיים.
 - ג. ציורים וספורים: 19 במספר.
 - ד. בירכתיים: 39 מאמרים ומסות שונים.
3. "כתבי מנחם מבש"ן החדשים": הוצ' דביר, תל אביב תרצ"ז. 347 ע'
 - א. ספר ראשון הכולל החלקים דלקמן:
 1. אנשים וספרים — חומר עשיר ביוגרפיה־הסטורית על התרבות העברית של יהודי רומניה ויצירותיהם, בשם היהודים ברומניה. במסה היסטורית זו מתאר מבש"ן את תרומתם של חלוצי ההשכלה ברומניה: הד"ר י. באראש, "המנדלסון הרומני", זיגיסמונד כרמלין, הסופר היהודי הלוחם לזכויות, ד"ר מ. גסטר, האחים שברצפלד, הסופר המשכיל משה אורנשטיין, בנימין השני הוא ישראל בן יוסף בנימין הרומני; המחנך המשורר מ. ז. גלדבוים, ועוד שני מאמרים על

(8) ע' "המליץ" שנה תרנ"ב, במאמרו של מבש"ן, והשווה ה"עולם" גליון ל"ב שנת תרע"ג לרב צעיר.

- ר' ש. ר. הירש — (אבי "האורתודוקסיה" הגרמנית) ותורתו, ועל יצחק זקיל פרנקל מתרגם, "כתובים אחרונים" מיונית לעברית.
- ב. ספר שני שהוא באמת פרי תרומתו המדעית של מבש"ן, מכיל:
 1. דברי מחקר: על תרגום השבעים, כתיב וקרי בתנ"ך, שני מחקרים על הנקוד, עוללות.
 2. דברי חזון: מסות ודמויות על גבורי התנ"ך על רקע מקראי־לאומי, במספר 41, בעלות אופי למודי־מוסרי.
 4. "ספר הזכרון". ראשית תולדות היהודים במדינת רומניה, תרגום עברי עפ"י משה שברצפלד, ב"אוצר הספרות" של ש. א. גראבר, שנה ג, קראקא — תרמ"ט—נ'.
 5. "משא ארץ ישראל" של יוסף דירנבורג, תרגום מצרפתית, פטרסבורג 1896—1897, שזכה בפרס והתפרסם גם ב"המליץ" 1896. (Derenbourg, J.: Essai sur l'histoire et la geographie de la Palestine).
 6. "בית אג'ילר", תאור היסטורי מחיי האנוסים בספרד, "המליץ" — 1896.
 7. "דברי הימים לבני ישראל" הוצ' אחיאסף — וורשה תרנ"ד—תרס"ד, והוא ספר לימוד בהסטוריה לנוער בארבעה כרכים.
 8. "המורה" — וורשה 1910 — בשני חלקים, והוא ספר לימוד לעברית.
 9. "שירים", קראיובה 1913. 89 ע'.
 10. "הלב" מאת א. ד. אמיציס, תרגום מאיטלקית, וורשה, הוצ' שטיבל תרפ"ג.
 11. "מסעי גוליבר" ליונתן סופט, תרגום מאנגלית, הוצ' שוקן, תש"ה.
 12. "יצוני הציונות בגרמניה" [על הנריך לוה של ד"ר וינברג], הוצ' מס, תש"ו. ועוד שורת תרגומים שונים מונגויל, מוריס רוזנפלד ואחרים.

מורשת הסופרים והמדפיסים⁸). על ידי החזרת הנקוד "על כנו", סובר מבש"ן, נוכל להסיר את האותיות הנחות כבכתב-הקדש, "היוד בהפעיל והיוד השניה בנחי פ"י בעתיד לרבים נסתרים, את אותיות וו ויוד בסוף השמות לרבים זכרים ונקבות ואות ה' מעתיד לנקבות רבות ועוד כהנה וכהנה".

מבש"ן מעמיק במכמני הדקדוק העברי ובאוצר השפה המקראית. מנתח הוא את שתי שיטות הכתיב — הישנה — המרחבת את הכתב על ידי אותיות יתרות וחדשה — הדורשת הגבלת הכתב על ידי הנקוד. מסקנתו היא שהנקוד העברי דבר בעתו הוא וצורך השעה, כי בהעדרו ימעטו גם הקוראים העברים המתקשים בשפה. אשר לכן דורש הוא להשיב את הנקוד הכללי לקדמותו ולתקן ככה את המעוות הישן.

— רשימה ביבליוגרפית מפרסומיו —

1. "כתבי מנחם מבש"ן": כרך ראשון. ירושלים תרפ"ח. כולל דברי חזון — אגדות, משלים, רשימות וציורים, ומתחלקים ככה: 11 מאמרים בפרק הלומות בהקין; 12 מאמרים בפרק דברי חזון ואגדה; 52 מאמרים בפרק דברי משל ושנינה; 6 מאמרים בפרק רשימות וציורים.
2. "כתבי מנחם מבש"ן": ירושלים תרצ"ב. כרך שני: כולל: 432 עמודים ובהם:
 - א. דברי חזון ואגדה: 25 מאמרים שכונסו מתוך פרסומיו ב"החרות", "דאר היום", "ההד", "התור", "דברנו" ועוד, בהם י"א אגדות בראשית.
 - ב. דברי משל ושנינה: 36 מאמרים על נושאים עבריים-לאומיים.
 - ג. ציורים וספורים: 19 במספר.
 - ד. בירכתיים: 39 מאמרים ומסות שונים.
3. "כתבי מנחם מבש"ן החדשים": הוצ' דביר, תל אביב תרצ"ז. 347 ע'
 - א. ספר ראשון הכולל החלקים דלקמן:
 1. אנשים וספרים — חומר עשיר ביוגרפיה-הסטורית על התרבות העברית של יהודי רומניה ויצירותיהם, בשם היהודים ברומניה. במסה היסטורית זו מתאר מבש"ן את תרומתם של חלוצי ההשכלה ברומניה: הד"ר י. באראש, "המנדלסון הרומני", זיגיסמונד כרמלין, הסופר היהודי הלוחם לזכויות, ד"ר מ. גסטר, האחים שברצפלד, הסופר המשכיל משה אורנשטיין, בנימין השני הוא ישראל בן יוסף בנימין הרומני; המחנך המשורר מ. ז. גלדבוים, ועוד שני מאמרים על

(8) ע' "המליץ" שנה תרנ"ב, במאמרו של מבש"ן, והשווה ה"עולם" גליון ל"ב שנת תרע"ג לרב צעיר.

- ר' ש. ר. הירש — (אבי "האורתודוקסיה" הגרמנית) ותורתו, ועל יצחק זקיל פרנקל מתרגם, "כתובים אחרונים" מיונית לעברית.
- ב. ספר שני שהוא באמת פרי תרומתו המדעית של מבש"ן, מכיל:
 1. דברי מחקר: על תרגום השבעים, כתיב וקרי בתנ"ך, שני מחקרים על הנקוד, עוללות.
 2. דברי חזון: מסות ודמויות על גבורי התנ"ך על רקע מקראי-לאומי, במספר 41, בעלות אופי למודי-מוסרי.
 4. "ספר הזכרון". ראשית תולדות היהודים במדינת רומניה, תרגום עברי עפ"י משה שברצפלד, ב"אוצר הספרות" של ש. א. גראבר, שנה ג, קראקא — תרמ"ט-נ'.
 5. "משא ארץ ישראל" של יוסף דירנבורג, תרגום מצרפתית, פטרסבורג 1896—1897, שזכה בפרס והתפרסם גם ב"המליץ" 1896. (Derenbourg, J.: Essai sur l'histoire et la geographie de la Palestine).
 6. "בית אג'ילר". תאור היסטורי מחיי האנוסים בספרד, "המליץ" — 1896.
 7. "דברי הימים לבני ישראל" הוצ' אחיאסף — וורשה תרנ"ד-תרס"ד, והוא ספר לימוד בהסטוריה לנוער בארבעה כרכים.
 8. "המורה" — וורשה 1910 — בשני חלקים, והוא ספר לימוד לעברית.
 9. "שירים", קראיובה 1913. 89 ע'.
 10. "הלב" מאת א. ד. אמיציס, תרגום מאיטלקית, וורשה, הוצ' שטיבל תרפ"ג.
 11. "מסעי גוליבר" ליונתן סויפט, תרגום מאנגלית, הוצ' שוקן, תש"ה.
 12. "נצוני הציונות בגרמניה" [על הנרייך לוזה של ד"ר וינברג], הוצ' מס, תש"ו, ועוד שורת תרגומים שונים מונגויל, מוריס רוזנפלד ואחרים.

בין רשימת הרבנים הקדושים מצ'יכוסלובקיה שנספו על ידי הודים הנאצים האוריים לעד, נמצא גם שמו של הרב חיים יהודה עהרענרייך הי"ד, אבד"ק דעווא-הומענע, שנהרג על קדוש השם בכ"ח אייר, תש"ב בלובלין⁽¹⁾. אלה תולדות הסופר והחוקר הצנוע, התוסס וההוזה, אשר כל ימי חייו הקדיש את מרצו וזמנו לתורת ישראל והכמתו לזכרון בספר, ב"אוצר החיים" שערך וכתב; שמסר את נפשו על מזבח האומה וקדושיה להיצר בצרור החיים הנצחיים.

בנם של הרב קלונימוס והעניע עהרענרייך מאובליא מחוז זמפלן, נולד ח.י.ע. בשנת תרמ"ז בהונגריה. הוא התחנך בישיבת פרסבורג המפורסמת ויצק מים על ידי רבו הה"ג ר' ישעיהו זילברשטיין אבד"ק ווייטצן מחבר ס', "מעשה למלך" על הרמב"ם, ולמד גם בישיבת חוסט. עוד בשבתו לרגלי רבותיו בישיבה כבר הצטיין בכוח התמדתו וחידושו שהפליאו את מחנכיו. בימים ההם, והוא עודנו חניך הישיבה, כבר הוציא מחברת הלכתית בענין כתיבת ספר תורה. הגיונו הישר ובקיאותו הרבה הפנו את תשומת לבם של חכמי ישראל בהונגריה, והשתתפותו בקביעות במכ"ע התורניים שבזמנו בדברי הלכה ובחדושים בש"ס ופוסקים, הקנו לו שם בעולם הרבנות היוצרת. כל ימיו נשא ונתן בהלכה עם גדולי ישראל בתפוצות אשר הציבו לו יד בספריהם.⁽²⁾ ראשית פעולתו הרבנית התחילה בעיר נאבודואר, בה שימש ארבע שנים כדיין ומו"צ. נשא את אשתו רבקה בת מהר"י שיק אב"ד נאבודואר שהולידה לו בת יחידה שיינדל. אח"כ עבר להולישאו במדינת מעהרן, וניהל ברבנות. בשנת תר"פ הוציא מחברת היסטורית בעברית על בעיות העבר וההווה של היהודים. שנתיים אח"כ הוציא פירושו של ר' סעדיה גאון ל"ג מדות שהתורה נדרשת בהן.⁽³⁾

בשנת תרפ"ג נחמנה לרב של הקהילה האורתודוקסית בעיר דעווא

(1) "לקורות היהדות בטרנסילבניה", להרב צ.י. אבראהם, ניריורק תשי"א.

(2) ע' בערכו. Herlitz: Jüdisches Lexicon II.

וע"ע "אפריון" לר"ש מיללער, סעאיני, תרפ"ד-תרפ"ו.

(3) "פירוש י"ג מדות לרבינו סעדיה גאון ז"ל, יצא לאור ע"י הרב חיים יהודה עהרענרייך, עפ"י כת"י אוקספורד עם הערות ומבוא לתקונים. קלויזנבורג.

תרפ"ב.

שבטרנסילבניה, ועשה הרבה למען ביצור החומה החרדית בקהילתו. עוד לפני זה הוציא מחברת בשם "ישראל בין העמים" ועוד אחת בשם "זמרת הארץ".⁽⁴⁾ ברם, עיקר תרומתו של הרב עהרענרייך היתה בשדה חכמת ישראל התורנית, בהתמסרו בכל נפשו להוציא את תורת הראשונים מן הגנוז לאור, ולהפיץ מחדש ממאור תורתם לישראל. בשנת תרפ"ד הוציא עהרענרייך את "ספר הפרדס לרש"י".⁽⁵⁾

ספר תשובות ופסקים זה שיצא מבית-מדרשו של רש"י ז"ל, נדפס בראשונה בקושטאנדינה בשנת ה"א תקס"ו, (מחוז לקצורו "לקוטי הפרדס לרש"י אמשטרדם, תע"ה). עהרענרייך נותן בראש הספר סקירה עיונית על כל ההוצאות של ס' הפרדס שהופיעו עד כה, ומייחד את הדיבור על עיקר הבעיות הקשורות עם הספר, כגון: זהו מחברו של הספר, יחס הפרדס לרש"י ז"ל, מאמרים מ"ספר האורה" [הוצ' בובר] שנדפסו בספר הפרדס, על הקדמונים שהזכירו את הפרדס, מאמרי הפרדס שהובאו בדברי קדמונים ולא נמצאים בהפרדס שלפנינו (והם י"ב במספר), שמות הגאונים והקדמונים שנזכרו בספר הפרדס, והספרים שנזכרו בו. במבוא הכולל שהציב בראש הספר מראה המהדיר בקיאות רבה בספרות הקדמונית, בהביאו מקבילות מפסקיהם לפסקי הפרדס. הוא גם ציין מקור כל מאמר שבספר הפרדס, והוסיף מראי-מקומות בתנ"ך ותלמודים, ומספרות המדרשים והרבנים. הוצאתו זו חשובה גם בשל פיסוק המאמרים בסימנים ומלוי כל ראשי-התיבות. הערותיו של עהרענרייך מפיצות אור על ההלכות מתוך השוואה עם יתר בעלי-ההוראה הקדמונים. בעבודתו זו השקיע שנות עמל רבות. לשונו של עהרענרייך, בכל פרסומיו העבריים, יפה ונעימה, הסגנון קל ומושך. לשונו — מליציית רבנית ומתובלת במאמרי חז"ל.

"אוצר החיים"

הרב עהרענרייך התפרסם בעיקר ב"מאסף לתורת ישראל ולדברי ימי חייו" שהוציא בשם "אוצר החיים", בראשית שנת תרפ"ה, בדעווא, ושיצא לאור "מדי חדש בחדשו".⁽⁶⁾ מאסף תורני זה שעמד על רמה די גבוהה, הוקדש לחקר מדעי היהדות ברוח המסורה, בו התלכדו תורה ומדע גם יחד, ברם כוונו וצביונו

(4) ע' אפריון, לר"ש מיללער, קובץ א"ב.ג. יאנקערס, סעאיני, תרפ"ד-תרפ"ו. שעהרענרייך השתתף בו.

(5) "ספר הפרדס לרש"י ז"ל, בהוצאה חדשה מוגהת ומתוקנת, מעובד ומבואר, ע"י חיים יהודה עהרענרייך, חופק"ק דעווא, בודאפעשט, תרפ"ד. 24. — 376 עמודים.

(6) "אוצר החיים" — מאסף לתורת ישראל ולדברי ימי חייו, נערך ויו"ל בעזהשי"ת מדי חדש בחדשו, ע"י הרב חיים יהודה עהרענרייך, שנה ראשונה, תשרי תרפ"ה, מחברת א', דעווא.

בין רשימת הרבנים הקדושים מצייכוסלובקיה שנספו על ידי הודים הנאצים האוריים לעד, נמצא גם שמו של הרב חיים יהודה עהרענרייך הי"ד, אבד"ק דעווא-הומענע, שנהרג על קדוש השם בכ"ח אייר, תש"ב בלובלין⁽¹⁾. אלה תולדות הסופר והחוקר הצנוע, התוסס וההוזה, אשר כל ימי חייו הקדיש את מרצו וזמנו לתורת ישראל והכמתו לזכרון בספר, ב"אוצר החיים" שערך וכתב; שמסר את נפשו על מזבח האומה וקדושיה להיצר בצרור החיים הנצחיים.

בנם של הרב קלונימוס והעניע עהרענרייך מאובליא מחוז זמפלן, נולד ח.י.ע. בשנת תרמ"ז בהונגריה. הוא התחנך בישיבת פרסבורג המפורסמת ויצק מים על ידי רבו הה"ג ר' ישעיהו זילברשטיין אבד"ק ווייטצן מחבר ס', "מעשה למלך" על הרמב"ם, ולמד גם בישיבת חוסט. עוד בשבתו לרגלי רבותיו בישיבה כבר הצטיין בכוח התמדתו וחידושו שהפליאו את מחנכיו. בימים ההם, והוא עודנו חניך הישיבה, כבר הוציא מחברת הלכתית בענין כתיבת ספר תורה. הגיונו הישר ובקיאותו הרבה הפנו את תשומת לבם של חכמי ישראל בהונגריה, והשתתפותו בקביעות במכ"ע התורניים שבזמנו בדברי הלכה ובחדושים בש"ס ופוסקים, הקנו לו שם בעולם הרבנות היוצרת. כל ימיו נשא ונתן בהלכה עם גדולי ישראל בתפוצות אשר הציבו לו יד בספריהם.⁽²⁾ ראשית פעולתו הרבנית התחילה בעיר נאבודואר, בה שימש ארבע שנים כדיין ומו"צ. נשא את אשתו רבקה בת מהר"י שיק אב"ד נאבודואר שהולידה לו בת יחידה שיינדל. אח"כ עבר להולישאו במדינת מעהרן, וניהל ברבנות. בשנת תר"פ הוציא מחברת היסטורית בעברית על בעיות העבר וההווה של היהודים. שנתיים אח"כ הוציא פירושו של ר' סעדיה גאון לי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן.⁽³⁾ בשנת תרפ"ג נחמנה לרב של הקהילה האורתודוקסית בעיר דעווא

(1) "לקורות היהדות בטרנסילבניה", להרב צ.י. אבראהם, ניריורק תשי"א.

(2) ע' בערכו. Herlitz: Jüdisches Lexicon II.

וע"ע "אפריון" לר"ש מיללער, סעאיני, תרפ"ד-תרפ"ו.

(3) "פירוש י"ג מדות לרבינו סעדיה גאון ז"ל, יצא לאור ע"י הרב חיים יהודה עהרענרייך, עפ"י כת"י אוקספורד עם הערות ומבוא לתקונים. קלויזנבורג, תרפ"ב.

שבטרנסילבניה, ועשה הרבה למען ביצור החומה החרדית בקהילתו. עוד לפני זה הוציא מחברת בשם "ישראל בין העמים" ועוד אחת בשם "זמרת הארץ".⁽⁴⁾ ברם, עיקר תרומתו של הרב עהרענרייך היתה בשדה חכמת ישראל התורנית, בהתמסרו בכל נפשו להוציא את תורת הראשונים מן הגנוז לאור, ולהפיץ מחדש ממאור תורתם לישראל. בשנת תרפ"ד הוציא עהרענרייך את "ספר הפרדס לרש"י".⁽⁵⁾

ספר תשובות ופסקים זה שיצא מבית-מדרשו של רש"י ז"ל, נדפס בראשונה בקושטאנדינה בשנת ה"א תקס"ו, (מחוז לקצורו "לקוטי הפרדס לרש"י אמשטרדם, תע"ה). עהרענרייך נותן בראש הספר סקירה עיונית על כל ההוצאות של ס' הפרדס שהופיעו עד כה, ומייחד את הדיבור על עיקר הבעיות הקשורות עם הספר, כגון: זהו מחברו של הספר, יחס הפרדס לרש"י ז"ל, מאמרים מ"ספר האורה" [הוצ' בובר] שנדפסו בספר הפרדס, על הקדמונים שהזכירו את הפרדס, מאמרי הפרדס שהובאו בדברי קדמוניו ולא נמצאים בהפרדס שלפנינו (והם י"ב במספר), שמות הגאונים והקדמונים שנזכרו בספר הפרדס, והספרים שנזכרו בו. במבוא הכולל שהציב בראש הספר מראה המהדיר בקיאות רבה בספרות הקדמונית, בהביאו מקבילות מפסקיהם לפסקי הפרדס. הוא גם ציין מקור כל מאמר שבספר הפרדס, והוסיף מראי-מקומות בתנ"ך ותלמודים, ומספרות המדרשים והרבנים. הוצאתו זו חשובה גם בשל פיסוק המאמרים בסימנים ומלוי כל ראשי-התיבות. הערותיו של עהרענרייך מפיצות אור על ההלכות מתוך השוואה עם יתר בעלי-ההוראה הקדמונים. בעבודתו זו השקיע שנות עמל רבות. לשונו של עהרענרייך, בכל פרסומיו העבריים, יפה ונעימה, הסגנון קל ומושך. לשונו — מליציית רבנית ומתובלת במאמרי חז"ל.

"אוצר החיים"

הרב עהרענרייך התפרסם בעיקר ב"מאסף לתורת ישראל ולדברי ימי חייו" שהוציא בשם "אוצר החיים", בראשית שנת תרפ"ה, בדעווא, ושיצא לאור "מדי חדש בחדשו".⁽⁶⁾ מאסף תורני זה שעמד על רמה די גבוהה, הוקדש לחקר מדעי היהדות ברוח המסורה, בו התלכדו תורה ומדע גם יחד, ברם כוונו וצביונו

(4) ע' אפריון, לר"ש מיללער, קובץ אי"ג. יאנקערס, סעאיני, תרפ"ד-תרפ"ו. שעהרענרייך השתתף בו.

(5) "ספר הפרדס לרש"י ז"ל, בהוצאה חדשה מוגהת ומתוקנת, מעובד ומבואר, ע"י חיים יהודה עהרענרייך, הופק"ק דעווא, בודאפעשט, תרפ"ד. 24 — 376 עמודים.

(6) "אוצר החיים" — מאסף לתורת ישראל ולדברי ימי חייו, נערך ויו"ל בעזהשי"ת מדי חדש בחדשו, ע"י הרב חיים יהודה עהרענרייך, שנה ראשונה, תשרי תרפ"ה, מחברת א', דעווא.

נשארו נאמנים לרוח ישראל סבא. רק מי שמכיר את האוירה החרדית הקיצונית בהונגריה ובטרנסילבניה הרומנית (1918—1941), יכול להבין מה נועז היה צעדו זה של עהרענרייך לשלב מדע וחכמת ישראל ביחד עם ד' אמותיה של ההלכה באכסניה ספרותית אחת. על מהותו, תכנו ויעודו של המאסף, קוראים אנו בחוברת הראשונה: ואלו דבריו של ע. ב. פתח דבר: "הנני פותח לפניכם את החלונות לבית אוצר החיים — בית אוצר תורת ישראל. עם ישראל הוא עם הספר, לא כעם הארץ החי על אדמתו, כעם החנווני החי על פנקסו, כעם הכספי החי על סלעיו ודינריו. הוא עם-הרוח, עם החי על תורתו ואמונתו, התורה היא חיי רוחו ונשמתו, אחוזה ודבוקה בו, ישראל אינון פתילה, אורייתא משחא, שכינתא שרגא... ועל כן מצא חיים מן העולם ועד העולם... והימים האלה ימים רעים בעולמו של ישראל, העם טרוד שרוי בצער, ובעידנא ריתחא אמרנו לזכור ולהזכיר על ד' אמות של הלכה" השם נפשנו בחיים... והיא היא שעוררה אותי ליסד בע"ה מקום נאמן, אשר יהיה לבתי כנישתא לחכמים וסופרים, לעורר את חכמינו אשר תורתם אומנתם, לאמץ ולחזק וללמד, להרחיב החקירה והדרישה, לצרף, לזכך, לברר וללבן את אוצרנו הנחמד... אוצר החיים — יעורר את עם התורה לחיים — חיים של תורה ויראה... אוצר החיים יכיל כל המקצועות שבתורת ישראל: א) בינה במקרא, תלמוד, מדרשים ותרגומים. ב) חידושים וביאורים בספרי רבותינו. ג) פרקים בדברי הימים לבני ישראל. ד) בקרת על ספרים. ה) דרושים... לא יקפיד מי הכותב — אבל יקפיד מה הוא כותב... ואמנם עמד העורך בנסיון וקיים דברו. משך ארבע-עשרה שנים ערך ביגיעה רבה את ירחונו התורני, והוסיף בו מדורים: להלכה ולמעשה, מחקרים במשנה, בתוספתא, תלמוד בבלי וירושלמי, המדרשים ונושאי כליהם; אספקלריה המאירה על כל הכתוב לחיים, ועוד. בכל חוברת היה העורך מקדים מסה או נאום לאומי בשער ירחונו לפני כל חג ומועד, מענינא דיומא, והיה מכניס בכל פעם מחידושיו בתורה ובתלמוד, תשובות להלכה, בירור הלכות ומנהגים — שדה שבו הפליא לעשות והראה ידיעות עצומות בספרות ההלכה המסונפת בדברי ראשונים ואחרונים, והלכה למעשה. מחוץ למדור המשלים "בנתי בספרים", שבו סקר והעריך את כל היוצא בדפוס בתחום הספרות העברית, הוסיף לירחונו "רשימות ביבליוגרפיות" חשובות להביבליוגרפיה העברית. בירחונו זה השתתפו רבנים חכמים וסופרים מכל הארצות, ביניהם נזכיר, הח': י. א. מרמרשטיין (תשובות הגאונים); י. ל. פליישר (על הראב"ע), הרב י. זלוטניק, ד. גאלאמב, הרב י. רייכער הי"ד, הרב י. שווארץ (עורך "וילקט יוסף"), מ. יולנסקי, בועז כהן, הרב י. ל. צירלסון הי"ד, הרב ז. במברגר, הרב י. ת. זונגפלד, פרופ. ש. קרויס, ב. מ. לוין; ת. אלבק, ניהויון, הרב ש. אסף, הרב מאהרשן הי"ד, ועוד.

אכן הפך "אוצר החיים" להיות "כלי מבטא ברוח המסורה והחכמה" וגם

מכון להוצאת ספרים חשובים. אין לך חוברת שהרב עהרענרייך-העורך לא השתתף בה במאמריו ובמחקריו החשובים בכל מקצועות חכמת ישראל. נזכיר פה רק נושאים אחדים שיעידו על גוונו העשיר של החומר בידי העורך: "על השנויים בפסוקי המקרא בין תלמוד ירושלמי למסורתנו"⁷; "פרקים בתולדות היהודים בהונגריה"⁸, "מיני תרגימא" — על תרגום אונקלוס — (מדור מיוחד בירחונו), "הלכות" ודינים למעשה; מ"ספרות הגאונים"; "החקירה המדעית בספרות התלמודית", ביאורים בתנ"ך, בתלמוד ובמדרשים; מחקרים בתלמוד ירושלמי; הערות והגהות לתלמוד בבלי, וכו', וכו'.

בכל חבוריו ניכר המאמץ והיזמה, הרצון הכביר להעניק יותר ויותר מתורת הראשונים שהונחה בתחום הנשייה בגזכים המאופרים שבספרות העמים. לא פעם מתאונן עהרענרייך במכתביו הפרטיים לידידיו על דחקות פרנסתו ויסוריו שעכבוהו בעבודתו הספרותית, ושגרמו לפעמים גם לאיחור הופעת ירחונו. סגנונו מלוטש ומבושם במליצה נהדרת, אוהב להטיל עוקץ ביריביו, ופולמיקן חריף בתשובותיו למשיגיו. כתבי-ידו שנמצא בספריתי — כתב רש"י מדויק ונהדר⁹.

עהרענרייך הרגיש בצורך לחבר פירוש חדש לתלמוד. לדבריו "צריך לנו פירוש מחודש לבאר, לברר וללבן את דברי התלמוד, מתוך המון הפירושים שנאמרו ונשנו עד היום הזה, מתוך פירושי הגאונים ותלמידיהם, מתוך פירושו של רש"י ופירושי תלמידיו ובעלי התוספות, מתוך פירושי רבותינו הראשונים עד פירושי גדולי האחרונים, ובעיקר גם מתוך כת"י שנתגלו. הפירוש צריך להיות בלשון צחה וברורה, ושיתחבר ע"י בעלי תלמוד ותורה יודעי דבר, חוקרים, מומחים בלשון וסגנון, פירוש המתקבל לכל שומע".

רוב מאמריו היה חותם בשמו המלא או בכנוי "ח. י.ע."; "בן ערך". ביבליוגרף נאמן ובעל זכרון עצום הצטיין בידיעותיו המסונפות בכל שטחי חכמת ישראל. מאוד היה מעודד כל מחבר עברי, ואף הכין רשימות של כת"י עתיקים המחכים לגאולה. את פעולתו הרבנית-צבורית היה משלב ביחד עם עטו הפורה, הרביץ תורה וחכמה בעליפה ובכתב, ועליו יכולים לאמר: "אתמחי גברא ואתמחי קמיע". בשנת תר"ץ העתיק בית מדרשו מדעווא שבטרנסילבניה לעיר הומעננע במדינת סלובקיה.¹⁰ ומאז הופיע גם ירחונו בעיר זו. באייר תרצ"ג ביקר בארץ

(7) אוצה"ח, שנה י"ד, מחברת ד', ובהמשכים.

(8) שם, שנה ז'. מחברת א-י.

(9) נמצאים אתי מספר ממכתביו בכת"י של המחבר וספריו. ידידי הביבליוגרף מ. לוצקי מסר לי שספרייתו של הרב עהרענרייך הגיעה לגיו יורק, ועל אחד מספריו, רשום בידי הרב, שברגע זה נכנסו הנאצים ימ"ש העירה, והכל נפסק...

(10) Friedman David: Geschichte der Juden in Humenné, vom 13 Jahr-hundert; Beregsas; 1933.

נשארו נאמנים לרוח ישראל סבא. רק מי שמכיר את האוירה החרדית הקיצונית בהונגריה ובטרנסילבניה הרומנית (1918—1941), יכול להבין מה נועז היה צעדו זה של עהרענרייך לשלב מדע וחכמת ישראל ביחד עם ד' אמותיה של ההלכה באכסניה ספרותית אחת. על מהותו, תכנו ויעודו של המאסף, קוראים אנו בחוברת הראשונה: ואלו דבריו של ע. ב. פתח דבר: "הנני פותח לפניכם את החלונות לבית אוצר החיים — בית אוצר תורת ישראל. עם ישראל הוא עם הספר, לא כעם הארץ החי על אדמתו, כעם החנווני החי על פנקסו, כעם הכספי החי על סלעיו ודינריו. הוא עמדהרוח, עם החי על תורתו ואמונתו, התורה היא חיי רוחו ונשמתו, אחוזה ודבוקה בו, ישראל אינו פתילה, אורייתא משחא, שכניתא שרגא... ועל כן מצא חיים מן העולם ועד העולם... והימים האלה ימים רעים בעולמו של ישראל, העם טרוד שרוי בצער, ובעידנא ריתחא אמרנו לזכור ולהזכיר על ד' אמות של הלכה" השם נפשנו בחיים... והיא היא שעוררה אותי ליסד בע"ה מקום נאמן, אשר יהיה לבתי כנישתא לחכמים וסופרים, לעורר את חכמינו אשר תורתם אומנתם, לאמץ ולחזק וללמד, להרחיב החקירה והדרישה, לצרף, לזכך, לברר וללבן את אוצרנו הנחמד... אוצר החיים — יעורר את עם התורה לחיים — חיים של תורה ויראה... אוצר החיים יכיל כל המקצועות שבתורת ישראל: א) בינה במקרא, תלמוד, מדרשים ותרגומים. ב) חידושים וביאורים בספרי רבותינו. ג) פרקים בדברי הימים לבני ישראל. ד) בקרת על ספרים. ה) דרושים... לא יקפיד מי הכותב — אבל יקפיד מה הוא כותב..." ואמנם עמד העורך בנסיון וקיים דברו. משך ארבע עשרה שנים ערך ביגיעה רבה את ירחונו התורני, והוסיף בו מדורים: להלכה ולמעשה, מחקרים במשנה, בתוספתא, תלמוד בבלי וירושלמי, המדרשים ונושאי כליהם; אספקלריה המאירה על כל הכתוב לחיים, ועוד. בכל חוברת היה העורך מקדים מסה או נאום לאומי בשער ירחונו לפני כל חג ומועד, מענינא דיומא, והיה מכניס בכל פעם מחידושי בתורה ובתלמוד, תשובות להלכה, בירור הלכות ומנהגים — שדה שבו הפליא לעשות והראה ידיעות עצומות בספרות ההלכה המסונפת בדברי ראשונים ואחרונים, והלכה למעשה. מחוץ למדור המשלים "בנתי בספרים", שבו סקר והעריך את כל היוצא בדפוס בתחום הספרות העברית, הוסיף לירחונו "רשימות ביבליוגרפיות" חשובות להביבליוגרפיה העברית. בירחונו זה השתתפו רבנים חכמים וסופרים מכל הארצות, ביניהם נזכיר, הח': י. א. מרמרשטיין (תשובות הגאונים); י. ל. פליישר (על הראב"ע), הרב י. זלוטניק, ד. גאלאמב, הרב י. רייכער הי"ד, הרב י. שווארץ (עורך "וילקט יוסף"), מ. יולנסקי, בועז כהן, הרב י. ל. צירלסון הי"ד, הרב ז. במברגר, הרב י. ת. זוננפלד, פרופ. ש. קרויס, ב. מ. לוין; ת. אלבק, ניהויון, הרב ש. אסף, הרב מאהרשן הי"ד, ועוד.

אכן הפך "אוצר החיים" להיות "כלי מבטא ברוח המסורה והחכמה" וגם

מכון להוצאת ספרים חשובים. אין לך חוברת שהרב עהרענרייך-העורך לא השתתף בה במאמריו ובמחקריו החשובים בכל מקצועות חכמת ישראל. נזכיר פה רק נושאים אחדים שיעידו על גוונו העשיר של החומר בידי העורך: "על השנויים בפסוקי המקרא בין תלמוד ירושלמי למסורתנו" (7); "פרקים בתולדות היהודים בהונגריה" (8), "מיני תרגימא" — על תרגום אונקלוס — (מדור מיוחד בירחונו), "הלכות" ודינים למעשה; מ"ספרות הגאונים"; "החקירה המדעית בספרות התלמודית", ביאורים בתנ"ך, בתלמוד ובמדרשים; מחקרים בתלמוד ירושלמי; הערות והגהות לתלמוד בבלי, וכו', וכו'.

בכל חובריו ניכר המאמץ והיזמה, הרצון הכביר להעניק יותר ויותר מתורת הראשונים שהוזנחה בתהום הנשייה בגנזכים המאופרים שבספרות העמים. לא פעם מתאונן עהרענרייך במכתביו הפרטיים לידידיו על דחקות פרנסתו ויסוריו שעכבוהו בעבודתו הספרותית, ושגרמו לפעמים גם לאיחור הופעת ירחונו. סגנונו מלוטש ומבושם במליצה נהדרת, אוהב להטיל עוקץ ביריביו, ופולמיקן חריף בתשובותיו למשיגיו. כתבידו שנמצא בספרייתי — כתב רש"י מדויק ונהדר (9).

עהרענרייך הרגיש בצורך לחבר פירוש חדש לתלמוד. לדבריו "צריך לנו פירוש מחודש לבאר, לברר וללבן את דברי התלמוד, מתוך המון הפירושים שנאמרו ונשנו עד היום הזה, מתוך פירושי הגאונים ותלמידיהם, מתוך פירושו של רש"י ופירושי תלמידיו ובעלי התוספות, מתוך פירושי רבותינו הראשונים עד פירושי גדולי האחרונים, ובעיקר גם מתוך כת"י שנתגלו. הפירוש צריך להיות בלשון צחה וברורה, ושיתחבר ע"י בעלי תלמוד ותוראה יודעי דבר, חוקרים, מומחים בלשון וסגנון, פירוש המתקבל לכל שומע".

רוב מאמריו היה חותם בשמו המלא או בכנוי "ח. י.ע."; "בן ערך". ביבליוגרף נאמן ובעל זכרון עצום הצטיין בידיעותיו המסונפות בכל שטחי חכמת ישראל. מאוד היה מעודד כל מחבר עברי, ואף הכין רשימות של כת"י עתיקים המחכים לגאולה. את פעולתו הרבנית-צבורית היה משלב ביחד עם עטו הפורה, הרביץ תורה וחכמה בעליפה ובכתב, ועליו יכולים לאמר: "אתמחי גברא ואתמחי קמיע". בשנת תר"ץ העתיק בית מדרשו מדעווא שבטרנסילבניה לעיר הומעננע במדינת סלובקיה. (10) ומאז הופיע גם ירחונו בעיר זו. באייר תרצ"ג ביקר בארץ

(7) אוצה"ח, שנה י"ד, מחברת ד', ובהמשכים.

(8) שם, שנה ז'. מחברת א-י.

(9) נמצאים אתי מספר ממכתביו בכת"י של המחבר וספריו. ידידי הביבליוגרף מ. לוצקי מסר לי שספרייתו של הרב עהרענרייך הגיעה לגני יורק, ועל אחד מספריו, רשום בידי הרב, שברגע זה נכנסו הנאצים ימ"ש העירה, והכל נפסק...

(10) Friedman David: Geschichte der Juden in Humenné, vom 13 Jahr-hundert; Beregsas; 1933.

ישראל ורשם זכרונותיו במאמרים המפעמים אהבת ארץ-ישראל, — חזון נפרץ בהונגריה.

ב„אוצר החיים“, שהופיע עד שנתו הי"ד — בשנת תרצ"ה, נמצאים כשבע מאות מאמרים, דברי בקורת, הערכות, הארות והערות שפירסם עהרענרייך בירחונה. על שיטתו האישית בלימוד הוא כותב: „דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר“, הפתגם הזה הוא לי לעיניים בחקר התלמוד ומפרשיו. כשאני מתקשה בענין, הנני חוזר אחרי המקבילות בספרותנו להיווכח אם אין כאן חסר, יתיר, או עירוב פרשיות...“¹¹. צנוע היה האדם בחייו ובהליכותיו, אהוב לבריות, וסופר מעמיק ומהיר במלאכתו.

עהרענרייך הוציא סידרת ספרים חשובים, בעיקר מספרות רבותינו הראשונים, מלבד מה שהזכרנו לעיל, ואלו הם:

„ספר אבודרהם שלם“ בהוצאתו של עהרענרייך היא תרומה חשובה לחקר סדר המנהגים בישראל.¹² הוא השתמש בדפוס ליסאבאן משנת ר"ץ ובהשוואה עפ"י כת"י נושן של הה"ג ר' שלום שרעבי בירושלים, שנעתק ע"י מהר"ש ווערטהיימר, ובקונטרסו „דברי שלמה“ בשולי הספר. עהרענרייך הוסיף תקונים וצינונים, ומראי-מקומות לפסוקי התנ"ך, למאמרי ומקורות הבבלי, הירושלמי, המדרשים והילקוט, בתוספת ביאור מספיק והשוואות „בספרי הגאונים הקדמונים והמפרשים והפוסקים לברר וללבן מקור הברכות והתפילות עם כל שנויי נוסחאות, וגם מבוא גדול המפיץ אור על תולדות התפילה בכלל ועל ספר אבודרהם ומחברו בפרט“.

ספר זה באשמת המדפיסים היה בכל תוצאה הלך וחסר, עד שנשמטו ממנו דינים שלמים. בשנת תרע"ב התחיל עהרנרייך לחקור ולהכין ספר מקורות-דינים זה, כחלק מעבודתו להוציא מן הגנוז לאור ספרי הראשונים ז"ל. הספר בהוצאתו זו נחלקו בו המאמרים כל אחד לבדו ברווח הפסקות ונקודות. העורך גילה בהערותיו המקורות מהם שאב האבודרהם, והציב ציונים להמחברים שהביאוהו. הוא גם חקר וביאר בדייקנות רבה מקור כל תפילה ומנהג ודין, השתלשלותם והתפתחותם עד היום הזה. אחרי שסידר כל נוסחי התפילות והברכות, הוסיף מלואים ותקונים¹³. מן הספר יצא רק חלק ראשון — סדר תפילות חול — בלבד, ולא זכה עהרנרייך להשלים הוצאתו.

„תשובות הגאונים מן הגניזה“, הוצ' מ. א. מרמורשטיין,

(11) אוצה"ה, שנה י"ד, מחברת ה', שבט — תרצ"ח.

(12) ספר אבודרהם, הוצאה חדשה מוגהת ומתוקנת... ע"י ח. י. עהרענרייך, קלוזש — תרפ"ז, ר"ס עמודים.

(13) ע' שם בהערותיו לסימן מ' „סדר תפילות חול“, עמוד י"ג, ובסעיף ט' עמוד קפ"ה.

בתוספת מלואים להערות ותקונים לח. י. עהרנרייך¹⁴. התשובות נדפסו בהמשכים ב„אוצר החיים“ — תרפ"ו—תרפ"ח.

„ספר מנהגים לרבי אברהם קלויזנער ז"ל“¹⁵, מראשוני המתקנים מנהגים, שנהג רבנות בווינא בשנת 1380, והיה רבם של המתרי"ל (מזכירו בשו"ת מהרי"ל סי' ה', כ"ה, ל"ג, קי"א, קנ"ה) ור' אייזיק טירנא (שהעתיק דברי רבו בסתם).

„ספר התמיד לרבנו ראובן בן חיים ז"ל“, רבו של המאירי, (יצא לאור ע"י הרב י. מ. טולידנו מטאנא) עפ"י כת"י נדפס בפעם הראשונה עם מלואים והערות ע"י ח. י. עהרנרייך¹⁶.

„בית אב“ — והוא אוסף ביאורים והגהות בתלמוד בבלי וירושלמי¹⁷.

„סדור רב עמרם גאון“, עם ביאור ומראי-מקומות¹⁸.

ספר „חכמה לשלמה“, קובץ מאמרים בתורת ישראל, והוא אוסף מפרי רוחם של גדולי וחכמי זמננו שהביאו לאוצר החיים. יצא לאור ליובל ר' שלמה לייטנער¹⁹.

„כתבי רבי עזריקם ספרא“, להרב אברהם רעזניק, כולל מאמרים על היהדות, ערך והוסיף הערות ח. י. עהרנרייך.

„ספר הדרשות — באור החיים“, כולל ט"ו גליונות בו נאספו ממיטב דבריו ונאומיו של עהרנרייך שדרש יותר מעשרים שנה בקהל. החומר נעים ומעניין, מרוקם מבאורי תנ"ך ומאמרי חז"ל בסגנון מליצי ובעל אופי לאומי-דת. יתר הספרים שיצאו לאור ע"י עהרענרייך הם: „חפץ ח'“ לר' חיים י' עטח והוא חיבור על מס' ברכות, שבת, הוריות וריש מס' חולין.

„מנחת קנאות“ למהר"ץ חיות ז"ל.

שיטה מקובצת למסכת ביצה.

מבין מכ"ע התורניים הרבים שעהרנרייך השתתף בהם נציין: „וילקט יוסף“, „נטעי בחורים“, „אפריון“, „סיני“ (ירושלים), ועוד.

(14) תשובות הגאונים מן הגניזה, עם הקדמה והערות מא. מרמורשטיין, עם הערות ומלואים לח. י. ע. תרפ"ו—תרפ"ח.

(15) ס' מנהגים לר' אברהם קלויזנער, עפ"י דפוס ראשון בריווא דטריגט שי"ט, עם מבוא והערות. יצא לאור ע"י ח. י. עהרנרייך. תר"ץ. על ר' אברהם קלויזנער, ע' עהרנרייך, באוצה"ה, שנה ה', מחברת ה'.

(16) נדפס באוצה"ה, שנה ז', מחברת ח—ט בהמשכים. תרצ"א.

(17) באוצה"ה, שנה ח', מחברת י"א—י"ב. בהמשכים, תרצ"א—תרצ"ב—תרצ"ו.

(18) יצא רק גליון ראשון, באוצה"ה, ניסן תר"ץ, ולא זכיתי לראותו שלם.

(19) „חכמה לשלמה“, יצא לאור ע"י ח. י. עהרנרייך. דפוס ש. קליין, בערגסאס, 240 עמודים.

ישראל ורשם זכרונותיו במאמרים המפעמים אהבת ארץ-ישראל, — חזון נפרץ בהונגריה.

ב„אוצר החיים“, שהופיע עד שנתו ה"ד — בשנת תרצ"ח, נמצאים כשבע מאות מאמרים, דברי בקורת, הערכות, הארות והערות שפירסם עהרנרייך בירחונה. על שיטתו האישית בלימוד הוא כותב: „דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר“, הפתגם הזה הוא לי לעיניים בחקר התלמוד ומפרשיו. כשאני מתקשה בענין, הנני חוזר אחרי המקבילות בספרותנו להיווכח אם אין כאן חסר, יתיר, או עירוב פרשיות...“¹¹). צנוע היה האדם בחייו ובהליכותיו, אהוב לבריות, וסופר מעמיק ומהיר במלאכתו.

עהרנרייך הוציא סידרת ספרים חשובים, בעיקר מספרות רבותינו הראשונים, מלבד מה שהזכרנו לעיל, ואלו הם:

„ספר אבודרהם שלם“ בהוצאתו של עהרנרייך היא תרומה חשובה לחקר סדר המנהגים בישראל.¹²) הוא השתמש בדפוס ליסאבאן משנת ר"ץ ובהשוואה עפ"י נושן של הה"ג ר' שלום שרעבי בירושלים, שנעתק ע"י מהר"ש ווערטהיימר, ובקונטרסו „דברי שלמה“ בשולי הספר. עהרנרייך הוסיף תקונים וצינונים, ומראי-מקומות לפסוקי התנ"ך, למאמרי ומקורות הבבלי, הירושלמי, המדרשים והילקוט, בתוספת ביאור מספיק והשוואות „בספרי הגאונים הקדמונים והמפרשים והפוסקים לברר וללבן מקור הברכות והתפילות עם כל שנויי נוסחאות, וגם מבוא גדול המפיץ אור על תולדות התפילה בכלל ועל ספר אבודרהם ומחברו בפרט“.

ספר זה באשמת המדפיסים היה בכל תוצאה הלך וחסר, עד שנשטטו ממנו דינים שלמים. בשנת תרע"ב התחיל עהרנרייך לחקור ולהכין ספר מקורות-דינים זה, כחלק מעבודתו להוציא מן הגנוז לאור ספרי הראשונים ז"ל. הספר בהוצאתו זו נחלקו בו המאמרים כל אחד לבדו ברווח הפסקות ונקודות. העורך גילה בהערותיו המקורות מהם שאב האבודרהם, והציב ציונים להמחברים שהביאוהו. הוא גם חקר וביאר בדייקנות רבה מקור כל תפילה ומנהג ודין, השתלשלותם והתפתחותם עד היום הזה. אחרי שסידר כל נוסחי התפילות והברכות, הוסיף מלואים ותקונים¹³). מן הספר יצא רק חלק ראשון — סדר תפילות חול — בלבד, ולא זכה עהרנרייך להשלים הוצאתו.

„תשובות הגאונים מן הגניזה“, הוצ' מ. א. מרמורשטיין.

11) אוצה"ח, שנה י"ד, מחברת ה', שבט — תרצ"ח.

12) ספר אבודרהם, הוצאה חדשה מוגהת ומתוקנת... ע"י ח. י. עהרנרייך, קלוזש — תרפ"ז, ר"ס עמודים.

13) ע' שם בהערותיו לסימן מ' „סדר תפילות חול“, עמוד י"ג, ובסעיף ט' עמוד קפ"ה.

בתוספת מלואים להערות ותקונים לח. י. עהרנרייך¹⁴). התשובות נדפסו בהמשכים ב„אוצר החיים“ — תרפ"ו—תרפ"ח.

„ספר מנהגים לרבי אברהם קלויזנער ז"ל“¹⁵). מראשוני המתקנים מנהגים, שנהג רבנות בווינא בשנת 1380, והיה רבם של המתרי"ל (מזכירו בשו"ת מהרי"ל סי' ה', כ"ה, ל"ג, קי"א, קנ"ה) ור' אייזיק טירנא (שהעתיק דברי רבו בסתם).

„ספר התמיד לרבנו ראובן בן חיים ז"ל“, רבו של המאירי, (יצא לאור ע"י הרב י. מ. טולידנו מטאנג'ר) עפ"י כת"י נדפס בפעם הראשונה עם מלואים והערות ע"י ח. י. עהרנרייך¹⁶).

„בית אב“ — והוא אוסף ביאורים והגהות בתלמוד בבלי וירושלמי¹⁷). „סדר רב עמרם גאון“, עם ביאור ומראי-מקומות¹⁸).

ספר „חכמה לשלמה“, קובץ מאמרים בתורת ישראל. והוא אוסף מפרי רוחם של גדולי וחכמי זמננו שהביאו לאוצר החיים. יצא לאור ליובל ר' שלמה לייטנער¹⁹).

„כתבי רבי עזריקם ספרא“, להרב אברהם רעזניק, כולל מאמרים על היהדות, ערך והוסיף הערות ח. י. עהרנרייך.

„ספר הדרשות — באור החיים“, כולל ט"ו גליונות בו נאספו ממיטב דבריו ונאומיו של עהרנרייך שדרש יותר מעשרים שנה בקהל. החומר נעים ומעניין, מרוקם מבאורי תנ"ך ומאמרי חז"ל בסגנון מליצי ובעל אופי לאומי-דת. יתר הספרים שיצאו לאור ע"י עהרנרייך הם: „חפץ ה'“ לר' חיים י' עטח והוא חיבור על מס' ברכות, שבת, הוריות וריש מס' חולין.

„מנחת קנאות“ למהר"ץ חיות ז"ל.

שיטה מקובצת למסכת ביצה.

מבין מכ"ע התורניים הרבים שעהרנרייך השתתף בהם נציין: „וילקט יוסף“, „נטעי בחורים“, „אפריון“, „סיני“ (ירושלים), ועוד.

14) תשובות הגאונים מן הגניזה, עם הקדמה והערות מא. מרמורשטיין, עם הערות ומלואים לח. י. ע. תרפ"ו—תרפ"ח.

15) ס' מנהגים לר' אברהם קלויזנער, עפ"י דפוס ראשון בריווא דטרינט שי"ט, עם מבוא והערות. יצא לאור ע"י ח. י. עהרנרייך. תר"ץ. על ר' אברהם קלויזנער, ע' עהרנרייך, באוצה"ח, שנה ה', מחברת ה'.

16) נדפס באוצה"ח, שנה ז', מחברת ח—ט בהמשכים. תרצ"א.

17) באוצה"ח, שנה ח', מחברת י"א—י"ב. בהמשכים, תרצ"א—תרצ"ב—תרצ"ו.

18) יצא רק גליון ראשון, באוצה"ח, ניסן תר"ץ, ולא זכיתי לראותו שלם.

19) „חכמה לשלמה“, יצא לאור ע"י ח. י. עהרנרייך. דפוס ש. קליין, בערעגסאט, 240 עמודים.

This book is the fifth in the series of "Morasha" aiming to perpetuate the heritage of Jewish culture in the shattered communitites of Europe.

The publication of this volume was made possible by a grant from the Cultural Fund of the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

Committee of "Morasha" and "Ogen"

Presidium : Dr. Simon Federbush
 Dr. Samuel K. Mirsky

Members : Samuel J. Borowsky
 Dr. Reuven Gafni
 Morris B. Newman
 Dr. Zevi Scharfstein
 Abraham Spicchandler
 Dr. Joseph Tenenbaum
 Yerachmiel Weingarten

PERSONALITIES AND FIGURES IN JEWISH STUDIES

IN EASTERN EUROPE

Edited by

SAMUEL K. MIRSKY, Ph. D.

(Professor of Rabbis, Yeshiva University)